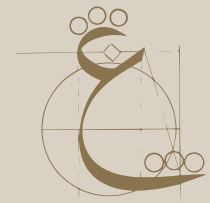
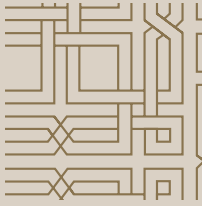

kadim

SAYI / ISSUE 1 • NİSAN / APRIL 2021

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

Double-blind peer-reviewed open access academic journal published semiannually (April and October) in the fields of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 1 • NİSAN | APRIL 2021

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŐLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, Fen-Edebiyat Fakültesi, C Blok, Ofis: 113,
Serdivan/Sakarya (Turkey) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Arti Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu/Fatih/İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • NİSAN | APRIL 2021

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atınt-Gayriticari 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracacağı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

Dergi Park

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Kerim İlker BULUNUR | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DİĞİROĞLU | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Miraç TOSUN | Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Ömer Faruk CAN | Sakarya Üniversitesi
Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Büyüamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
TURKISH LANGUAGE EDITOR

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ
ENGLISH LANGUAGE EDITOR

İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Cumhuriyet Üniversitesi

DANIŞMA KURULU
ADVISORY BOARD

Houssine ALLOUL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Amsterdam
Muhammet Zahit ATÇIL | Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Mükerrem Bedizel AYDIN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Feridun BİLGİN | Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi
Roger DEAL | Doç. Dr., University of South Carolina Aiken
Randi DEGUILHEM | Prof. Dr., Aix-Marseille Université
Ümit EKİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Davut HUT | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Kezban ACAR KAPLAN | Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi
Michalis N. MICHAEL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Cyprus
Ali Fuat ÖRENÇ | Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi
Erol ÖZVAR | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Kazuaki SAWAI | Prof. Dr., Kansai University
Andelko VLAŠIĆ | Dr. Öğr. Üyesi, University of Osijek
Francesco VIOLANTE | Dr. Öğr. Üyesi, Università degli Studi di Bari Aldo Moro
Sadık YAZAR | Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Hale YILMAZ | Doç. Dr., Southern Illinois University
İlhami YURDAKUL | Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti'nde Şehirli Gayrimüslim Nüfus Hakkında İstatistiksel Bir Değerlendirme*

A STATISTICAL ASSESSMENT
ON URBAN NONMUSLIM
POPULATION OF ANATOLIAN
PROVINCE AT THE FIRST
HALF OF THE SIXTEENTH
CENTURY ACCORDING TO
THE TAX REGISTERS

GÜLCAN AVŞIN GÜNEŞ**

ÖZ ABSTRACT

Anadolu'daki şehirli gayrimüslimlerin on altıncı yüzyılın ilk yarısındaki demografik durumuna odaklanan bu çalışmanın temel kaynağını, gayrimüslimlerin yerleştikleri yerler, sayıları ve bu yerleşimlerde sâkin nüfus gibi sosyo-demografik hususlara dair bilgiler veren tahrir defterleri oluşturmaktadır. Çalışmada sicillere de müracaat edilerek burada kayıtlı isim ve unvanlardan hareketle gayrimüslim nüfusun gösterdiği eğilimler tartışılmaktadır. Müslümanlarla aynı mahalleyi paylaşan ya da onlarla sosyal ve ekonomik ilişkilere giren şehirli gayrimüslimleri ele alan makalede, on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan milliyetçilik hareketleri öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim grupların toplumsal uyum içinde yaşadıkları ortaya konulmaktadır.

Anabtar Kelimeler: Nüfus, gayrimüslimler, XVI. yüzyıl, tahrir defterleri.

This study aims to determine the demographic status of urban nonmuslims of Anatolia in the first half of the sixteenth century. It surveys urban nonmuslims either sharing the same quarters with Muslims or having social and economic relations with the Muslim population. This study's primary sources are the tax registers giving information on socio-demographic aspects like the number of nonmuslim settlements and inhabitants. The article also investigates entitlements and names recorded in the registers to analyze some tendencies towards nonmuslim populations. Thus, it presents that nonmuslim groups had lived in harmony in the Ottoman Empire until the nationalism movements of the nineteenth century.

Keywords: Population, nonmuslims, sixteenth century, tahrir defters.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 7 Mart 2021 | Date Received: 7 March 2021

Kabul Tarihi: 6 Nisan 2021 | Date Accepted: 6 April 2021

ATIF | CITATION

AVŞIN GÜNEŞ, Gülcan. "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti'nde Şehirli Gayrimüslim Nüfus Hakkında İstatistiksel Bir Değerlendirme", *Kadim* 1 (Nisan 2021), 53-89.

* Bu makale tarafımdan yapılmış olan "Gülcan AVŞIN, 16. Asrın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti'nde Gayrimüslimler (Tahrir Defterlerine Göre) (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006" künyeli tezden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Tarih Bölümü, avsin.gulcan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5280-5834.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kendinden önceki Türk devletleri gibi, sonsuza kadar sürmesi temenni edilen (devlet-i ebed-müddet) ve dünya hâkimiyeti hedefi ile yönetilmiş (cihân-şümûl) bir devlet olma özelliği taşımaktadır. Bu devlet idealinde, izlerini eski Hint, Çin ve İran siyaset geleneğinde takip ettiğimiz adil yönetim vurgusu dikkat çekmektedir. Osmanlı literatüründe “Adalet dairesi” olarak adlandırılan bu anlayış önemli yer tutmaktadır. Birçok eserde değinilen bu anlayış, Osmanlı yazarlarından Kınalızade Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâî* adlı eserinde “Adildir mucib-i cihan; cihan bir bağıdır divarı devlet; devletin nâzımı şeriattır; şeriata hâris olamaz illa melik; melik zabt eylemez illa leşker; leşkeri cem' edemez illa mal; malı cem' eyleyen reyadır; reyayı kul ider padişah-ı âleme adl” şeklinde formüle edilmiştir. Buna göre, devletin geleceği üretim yapan reayanın (tebaa/halk) hoşnut edilmesi, verimliliğin ve dolayısıyla devletin geleceğinin teminatıdır.¹ Bir başka deyişle adalet, devlet, şeriat, hükümlanlık, ordu, servet ve halk birbirine bağlı halkalar durumundadır. Bu teorik çerçevede padişah için halk Allah'ın emaneti (vedi'a) olarak da algılanmaktadır.²

Adil yönetim veya yönetimde adaletin gözlemlenmesi gereği, idari teşkilatlanmayı da etkilemiş, ülkenin idari birimlere ayrılması ve yöneticilerin atanmasında bu hususa dikkat edilmiştir. Bu sebeptendir ki, Osmanlı Devleti'nde birbirini denetleyen ve tamamlayan ikili bir idarî yapı mevcuttur: eyalet (vilâyet/beylebeylik) sınırları içinde uygulanan askerî-idarî teşkilat ve kazaî-idarî teşkilat.³

Askerî teşkilatta esas birim sancaktır (liva). Padişahı temsil eden ve onun sancağını taşıyan yöneticinin bulunduğu yer olması ve orduya katılırken bu bölgenin askerlerinin aynı sancak altında, sancakbeyi (miriliva) emrinde savaşa gitmesi dolayısıyla idarî birimlere bu ad verilmiştir.⁴

Kazaî teşkilatta ise esas birim kaza olup eyalet teşkilatını yansıtan tahrir defterlerinde sancağın altında bir birim gibi gözüke de aslında bağımsız bir birimdir. Bu birimin başındaki kadı, hukuki, idari, mali, askeri vb. pek çok alanda yetki sahibi olması ve özellikle yönetimin en önemli kurumlarından biri olan divan-ı hümayuna doğrudan şikâyet hakkı (arz yetkisi) bulunması sebebiyle sancak beyinin ve diğer yöneticilerin hem yardımcısı, hem de denetleyicisi durumundadır.⁵

Bu ikili idarî mekanizma, devletin en önemli eyaletlerinden biri olan Anadolu Eyaleti'nde de geçerlidir. Anadolu Eyaleti, 1363'te I. Bayezid tarafından ihdas edilmiş olup buraya Timurtaş Paşa beylerbeyi tayin edilmiştir. Protokolde Rumeli Eyaleti'nden sonra ikinci

1 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 11-23; Mehmet Öz, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/1 (1999), 30. Ayrıca bk. Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, der. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 135-141.

2 Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 287.

3 İnalçık, *Klasik Çağ*, 108; Donald Edgard Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 179.

4 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-1* (İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2006), 26.

5 İlber Ortaylı, “Osmanlı Kadısı: Tarihi Temeli ve Yargı Görevi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 30/1 (1974), 123-124.

sırada gelen Anadolu Eyaleti'nin önemi, devlet sınırlarının genişlemesi ve yeni eyaletlerin ihdası sonrasında da devam etmiştir.⁶

XVI. yüzyılın ilk yarısında Anadolu Eyaleti'nin iç yapısına bakılacak olursa, on yedi sancaktan müteşkil olduğu görülecektir. Bunlar, aşağıda zikredilecek olan muhasebe defterlerindeki sıralamaya göre, Kütahya, Karahisâr-ı Sâhib, Sultanönü, Hamid, Ankara, Bolu, Kastamonu, Kengirî, Kocaili, Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye sancaklarıdır.⁷ Anadolu Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin tımar sistemi uygulanarak idare edilmiş toprakları içerisinde yer almaktadır.⁸

Bu yönüyle, belirtilen bölge ile ilgili olarak yapılmış tahrirler, nüfus hakkında değerli veriler elde etmeyi mümkün kılmaktadır. Genelde otuz-kırk yıl aralıklarla yapılan tahrirler, demografik malumatı edinmek için eşsiz bir kaynak grubu olan tahrir defterlerini Osmanlı arşivine kazandırmıştır. Bu sayede pek çok tarihi olayın sebep veya sonuçları arasında yer alan nüfus faktörünün, zamansal mukayeseler de yapabilecek şekilde bilinmesi, tarihi tetkiklerin daha isabetli yapılmasına imkân verebilir.⁹ Nitekim tümü tahrir defteri kategorisinde olmak üzere, eyalet dâhilinde bulunan sancakların müstakil mufassal defterleri (gelir kalemlerinin yazıldığı ayrıntılı defterler), icmal defterleri (gider kalemlerinin yazıldığı özet defterler) ve özel bir uygulama olarak bir defaya mahsus hazırlanmış olan ve mufassal-icmal niteliği taşıyan muhasebe defterleri, genelde eyalet nüfusu, özelde ise incelediğimiz gayrimüslim nüfus ile ilgili bilgiler içermektedir.¹⁰ Ancak tahrir defterlerinin tutulma amacı özellikle nüfusu tespit olmadığından, modern anlamda nüfus istatistiklerinden bahsetmek de mümkün değildir.¹¹

Makalenin amacı, bu önemi haiz tahrir defterlerinden hareketle XVI. yüzyılın ilk yarısında Anadolu Eyaleti'nde şehir/kasaba özelliği taşıyan merkezlerdeki gayrimüslimlerin demografik durumlarını tespit etmektir. Böylece, Osmanlı şehirlerinde kimi zaman Müslümanlardan ayrı, kimi zaman da aynı mahallede yaşayan, yalnız kendi dinlerinden olanlarla değil farklı dinden ve mezhepten olan insanlarla çeşitli sosyal ve ekonomik münasebetler kuran gayrimüslimlerin, hangi bölgede ne miktarda yerleştikleri tahrir defterlerinin imkân verdiği oranda sunulmuş olacaktır. Bu arada Osmanlı yönetiminin vergi mükelleflerini kaydı sırasında, gayrimüslim nüfusu hangi terimlerle ifade ettiği, adlarının ne olduğu mekânsal dağılımlarıyla verilecektir. Zira bu adların ve adlandırmaların, gerek Osmanlı yöneticileri, gerekse gayrimüslimler için birtakım yaklaşımlar veya temayülleri işaret etmesi olasıdır. Çalışmanın özgünlüğü, bu nevi bir araştırma için dönemin ana kaynağı sayılan tahrir defterlerini analiz etmesinde yatmaktadır.

6 Mustafa Çetin Varlık, "Anadolu Eyaleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları), 1991), 143; Halil İnalçık, "Eyalet", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 549.

7 *MVAD*, nr. 438; *MVAD*, nr. 166. (Çalışmada kullanılan tahrir defterleri, Osmanlı Arşivinde kayıtlı olup Tapu Tahrir Defteri anlamında *TT* kısaltmasıyla gösterilmiş; yine tahrir defteri olmakla birlikte Anadolu Eyaleti'ne ait muhasebe defteri olarak nitelendirilen defterler ise özel bir kısaltma ile *MVAD* olarak gösterilmiştir.)

8 Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 5.

9 Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 10 (1953), 8-9.

10 Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", 10-11; Feridun Emecen, "Mufassaldan İcmale", *Osmanlı Araştırmaları* 16/16 (1996), 39.

11 Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi* 22 (1991), 436-438.

Tablo 1: Çalışmada kullanılan tahrir defterleri ve özellikleri

DEFTER NO	TARİHİ	DURUMU	SAYFA SAYISI	ÖZETİ
<i>MVAD</i> 438	937/ 1530	Boş sayfalar var.	815	Anadolu Eyaleti'nde Kütahya ve Hamid kanunnamesi ve Kütahya, Karahisâr-ı Sâhib, Sultanönü, Hamid, Ankara, Kastamonu, Kengiri, Kocaili, Bolu livalarının icmalen nüfus ve hasılatını ve tımarlarını ve evkaf ve emlakını hâvi mufassal tahrir defteri.
<i>MVAD</i> 166	937/ 1530	Boş sayfalar var.	628	Bursa, Aydın, Saruhan, Biga, Alâiye, İzmir livaları kazalarındaki nüfus, hasılat, tımar, evkaf, cebelu ve Aydın kanunnamesini mübeyyin mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 30	906/ 1500	Tam	639	Hamid Sancağı'nın nüfus ve hasılatını, has ve tımarlarını mübeyyin mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 39	II.Bayezid	Başı eksik, sonu tam	95	Menteşe Livası'nın nahiyeleri kurasındaki tımar-ları ve hasılatını gösterir icmal defteri
<i>TT</i> 45	II.Bayezid	Tam	402	Kütahya Livası'nın tımarlarını ve karyelerin hasılatını mübeyyin mufassal defter
<i>TT</i> 47	II.Bayezid			Menteşe Livası'nın nüfus ve hasılatını ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 49	918/ 1512	Tam	1004	Kütahya Vilayeti'nin nüfus ve hasılat ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 51	921/ 1515	Tam	392	Bolu Livası'nın nahiyelerinde sakin cemaatin ve çakırcı, şahinci, zağnoscuların nüfuslarıyla hasılatını ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 59	922/ 1516	Tam	335	Biga, Balya, Çan, Ezine Pazarı ve Lapseki kazalarının nüfus, hasılat ve evkafını mübeyyin mufassal tahriri defteri
<i>TT</i> 61	923/ 1517	Eksik	607	Menteşe Livası'nın nahiyeleri kurasının nüfus ve hasılatını ve tımarları ve muafan zevaid-i seyyadan ve yuvacıyanı hâvi mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 87	I. Süleyman	Başı tam, sonu eksik	375	Aydın Livası'nın Tire, Ayasluğ, Birgi, Güzelhisar, Sultanhisarı ve Kestel kazaları kurasının nüfus ve hasılatını ve tımarları hâvi mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 88	I. Selim	Başı eksik, sonu tam	671	Bolu Livası köylerinin nüfus ve hasılatıyla tımarlarını ve Amasra kalesi müstahfızlarının tımarlarını mübeyyin mufassal tahriri defteri
<i>TT</i> 111	928/ 1521	Eksik	755	Hüdâvendigâr Livası kanunnamesiyle Hüdâvendigâr Livası nahiyelerindeki kuranın nüfusu, hasılatı, tımarlar ve evkafını hâvi mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 117	929/ 1522	Tam	729	Ankara Livası kanunnamesiyle kaza ve kurasındaki cemaatin ve Uluyürük ve Haymane-i Padişahi tevâifinin nüfus ve rüsumunu mübeyyin mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 121	929/ 1522	Tam	573	Hamid Sancağı'nın nüfus ve hasılatını hâvi tahrir defteri
<i>TT</i> 147	935/ 1528	Başı tam: 432. sf'dan itibaren eksikler var.	492	Karahisâr-ı Sâhib Livası'nın nahiyeleri kurasının nüfus ve hasılatını ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 148	935/ 1528	Tam	850	Aydın Livası'na mülhak İzmir, Çeşme, Ayasluğ, Tire, Birgi, Güzelhisar, Sultanhisarı, Kestel, Bozdoğan, Arpaz, Yenişehir, Alaşehir, Sert kazaları kurasının nüfus ve hasılatını ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 153	935/ 1528	Başı tam, sonu eksik	322	Karesi Livası'nın nüfus ve hasılatını ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
<i>TT</i> 165	937/ 1530	Tam	771	Saruhan Livası köylerinin nüfus ve hasılatıyla elliciyân, karacıyân, urban, bogurciyân cemaatlerinin yer mukataahanelerinin nüfuslarını ve tımarlarını mübeyyin mufassal tahrir defteri

1. Gayrimüslimlerin Tasnifi

Osmanlı Devleti'nde din, kişileri ve grupları ayırt etmeye yarayan araçlardan biridir; insanların toplumsal statülerinin belirlenmesinde diğer kimliklerle beraber değerlendirilir. Kimliklerin açıkça ortaya konması, bireylerin, grupların ve yönetimin birbirine karşı tavrını belirleyecek temel sınırların oluşturulması bakımından önem taşımaktadır. Bir başka deyişle, dini kimlik, Osmanlı Devleti'nde sınır çizici bir fonksiyona sahiptir.¹²

Osmanlı Devleti, örfî (sultani) ve şer'î (İslami) temelli bir hukuk sistemi uygulamıştır. Osmanlı gayrimüslimlerinin hukukî statüsü de temelde şer'î hukuk baz alınarak belirlenmiştir. Çünkü İslam devletlerinde insanların hukukî statüsünü belirlemede ana kıstas, inanıp inanmamalarıdır. Kur'an-ı Kerim'e göre, yaratılışın gayesi Allah'a iman ve onun iradesine uygun bir şekilde yaşamak olduğundan, bu beşerî sorumluluğu kabul veya reddederek bağlı olarak sınıflandırılmışlardır. Bu ayırım dışında İslamiyet, insanlar arasında ırk, renk, dil veya ülke esasına dayalı başka herhangi bir fark gözetmez.¹³

İslami anlayışa göre tasnif edilen insanlar, çeşitli adlandırmalarla Kur'an'da ve hadislerde zikredilmiştir. Kur'an'ın getirdiği mesajı kabul edenler "mü'min" ve "müslim" kelimeleriyle, bu kelimelerin çıkış noktası olan "iman" ve "İslam" köklerinin çeşitli kalıpları kullanılarak ifade edilirler. Bahsedilen mesajı reddeden ikinci gruptakiler ise "kâfir"¹⁴ (çoğulu: kâfirûn, küffâr, kefere) kelimesi ve "küfr" kökünün çeşitli türevleri vasıtasıyla bahsedilen kaynaklarda yerlerini almıştır. Fakat "kâfir" kelimesi genel bir ifadedir. Bu ifadenin kapsamına giren gruplar, kendi özel adlarıyla da anılmışlardır: Bunlardan Museviler, "hevî" kökünden çeşitli fiil kalıpları ve "yehud" kelimesiyle; Hristiyanlar, "nasrânî" ve "nasârâ" olarak; bu iki dinin mensupları "ehl-i kitâb" tamlamasıyla ifade olunmuştur. Bunların dışındaki gayrimüslimler içinde putperestler, "şirk" kökünün çeşitli türevleriyle ve ayrıca "müşrik" şeklinde; ateş tapanlar "mecûsî"; yıldızlara tapanlar "sabiûn/sabiî" ifadeleriyle adlandırılmışlardır.¹⁵

Gayrimüslimler, Müslümanlarla olan ilişkileri bakımından "ehl-i harb" ve "ehl-i ahd" olarak sınıflandırılmıştır. Ehl-i harb (harbî) Müslümanlarla savaş halinde olan gayrimüslim topluluklardır. "Ehl-i ahd" ise Müslümanlarla anlaşmış olan gayrimüslimleri ifade etmektedir. Ehl-i ahd, kendi içinde zimmîler¹⁶, "mu'ahedler" ve "müste'menler" şeklinde gruplara

12 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*, çev. A. Berkay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 212.

13 Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 418.

14 Küfr (كفر), Arapçada gizlemek demektir. Tohumu toprağın altına gizlediği için Eski Arapçada çiftçiye de kâfir denilmekteydi. Kelime, İslam'ın tebliğinden sonra, Allah'ın gönderdiği hidayeti ve ahretin varlığını kabul etmemek suretiyle ona karşı nankörlük etmek anlamını almış ve imânın tam karşıtı olmuştur. Küfür, peygamberin bildirdiklerini yalan saymak ve gerçekleri örtmek anlamıyla bu fiili işleyenleri ifade etmede kullanılan kelimelere kaynaklık etmiştir. Bk. Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri* (İstanbul: Milliyet Gazetecilik A.Ş., 1995), 97.

15 Özel, *Gayri Müslim*, 418.

16 Zimmî (ذمى), "bozulması yermeyi gerektiren söz ve aman (ahd), davet yemeği, kendileriyle sözleşilmiş ve yemin edilmiş kavim ve topluluk; sözleşme anlamlarına gelen zimme(t) kelimesinden gelmektedir (Claude Cahen, "Zimme", *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: MEB Yayınları, 1943), 11/566; Şemseddin Samî, *Kamus-ı Türkî* (İstanbul: Dersaadet Yayınevi, 1317), 649.

ayrılmaktadır.¹⁷ “Zimmiler”, bir İslam Devleti'nin himâyesi altında yaşamayı kabul eden ve onun topraklarında daimî olarak ikâmet eden tebaadır. Mu'ahedler, kendileriyle barış yapılmış olanlar, müste'menler ise ticaret, resmî görev veya başka bir amaç için İslam ülkesine gelen, kendilerine bir yılı geçmemek üzere geçici oturma izni verilen yabancılarıdır.¹⁸

Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimler, esasen İslam'ın zimmet politikası çerçevesinde hukukî statü verdiği ve zimmî olarak adlandırdığı ehl-i kitab mensuplarıdır.¹⁹ Bunlar belirli şartlar çerçevesinde İslam topraklarında (dârü'l-islâm) yaşama hakkına sahip olmuşlardır.²⁰

Zımmiler ayrıca, dinsel ve mezhepsel aidiyetlerine göre ve etnik kökenlerine göre çeşitli tasniflere konu edilebilirler. Bu bağlamda Hristiyanları kendi içinde Katolik, Ortodoks, Gregoryen vd. şekillerde mezheplere göre sınıflamak, Musevileri kökenlerine veya Osmanlı ülkesine geldikleri yerlere göre ayırmak ya da tüm ehl-i kitabı “Rum”, “Yahudi” ve “Ermeni” vs. olarak gruplamak mümkündür.²¹

Anadolu Eyaleti'nde yaşayan gayrimüslimler için de bu tasnifler geçerli kabul edilebilir. Ancak Anadolu Eyaleti, çeşitlilik bakımından bazı bölgelerin gerisinde kalmasına sebep olacak bir gayrimüslim nispetine sahiptir. Nitekim din ve mezhep bakımından tüm Osmanlı gayrimüslimleri dikkate alındığında, Katolik olan ve olmayan Hristiyanların çeşitliliği, Musevilerin çeşitliliği ve Sabiîlerin varlığı Anadolu Eyaleti için iddia edilemez. Nitekim Anadolu Eyaleti'ndeki gayrimüslimler, tahrir defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Ortodoks Hristiyanlar ve bir kısım Yahudi'den oluşmaktadır. Aynı şekilde Müslüman olmayanların etnik farklılıkları da tüm Osmanlı ülkesi kadar fazla değildir.

Anadolu Eyaleti dâhilindeki sancaklara ait tahrir defterlerinde gayrimüslimler, kimi yerde “gebrân”²², “zımmiyân”, “kefere” gibi söz konusu nüfusu toplam olarak ifade eden tabirlerle kaydedildiği gibi, kimi yerde farklı grupları göstermek üzere “Rumiyân”, “Ermeniyân”, “Yahudiyân” gibi tabirlerle kaydedilmiştir. Tahrir defterlerine göre, hangi sancakta hangi terimin kullanıldığı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

17 Özel, *Gayri Müslim*, 418

18 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi* (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), 14.

19 Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin gördükleri muamelelerin tarihi kökenleri ve gayrimüslimlere uygulanan politikalar hakkındaki tartışmalar için bk. Gülcan Avşin Güneş, *16 - 17. Yüzyıllarda Anadolu Eyaletinde Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015 ve Gülcan Avşin Güneş, “Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)* 1/2 (2015), 1-30.

20 Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Zımmilerin Hukuki Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3/1-4 (1988), 142.

21 Yavuz Ercan, “Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu”, *Bellekten* 47/188 (1984), 1127-1128; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001), 52.

22 “Gebr (جبر), Mecusî, Zerdüşti; gür lafzının bundan galat ve İranilerden me'hûz olduğu maznündür”, bk. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, 1142.

Tablo 2: XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Anadolu Eyaleti tahrir defterlerinde gayrimüslimlere dair terimlerin sancaklara göre dağılımı

CEMÂAT/ MAHALLE-İ RUMİYÂN	CEMÂAT/ MAHALLE-İ ERMENİYÂN	CEMÂAT/ MAHALLE-İ YAHUDİYÂN	CEMÂAT/ MAHALLE-İ GEBRÂN	CEMÂAT/ MAHALLE-İ ZİMMİYÂN	CEMÂAT/ MAHALLE-İ KEFERE (KÜFFÂR/ KÂFİR)
Kütahya	Ankara	Ankara	Alâiye	Ankara	Ankara
	Hüdâvendigâr	Aydın	Ankara	Hamid	Aydın
	Karahisâr-ı Şâhib	Hüdâvendigâr	Aydın	Hüdâvendigâr	Hüdâvendigâr
	Kütahya	Karahisâr-ı Şâhib	Bolu	Kengirî	Koca-ili
	Sultanönü	Karesi	Hamid	Koca-ili	Kütahya
		Kütahya	Hüdâvendigâr	Saruhan	
		Saruhan	Kastamonu		
		Teke	Menteşe		
			Teke		

Bazı kaza ve sancaklarda terim kullanımında görülen çeşitlilik, bölgenin genişliği ve nüfus kesafetine sebep olacak iktisâdî ve ticârî potansiyeli ile ilişkilendirilebilir. Örneğin Ankara Sancağı, böyle bir potansiyelle ön plana çıkmış olan Ankara Kazası ile gayrimüslim nüfus yoğunluğunun olduğu bir bölgedir. Aynı şekilde Hüdâvendigâr Sancağı da ihtiva ettiği kazaların çokluğu ve özellikle Bursa'nın iktisâdî kapasitesi sebebiyle nüfus yoğunluğuna sahne olmuştur.²³

2. Gayrimüslimlerin Sancaklara Göre Dağılımı

Yetişkin erkek nüfusun evli veya bekâr oluşuna ve iktisâdî faaliyetlere katılmasına göre kaydı tutulmuş olan tahrir defterlerinde, veriler hane²⁴, mücerred²⁵ ve bazı yerlerde nefer

23 Özer Ergenç, *XVI. yüzyılda Ankara ve Konya* (İstanbul: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995); Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006).

24 Tahrir defterleri ve Osmanlı nüfusu üzerine çalışan araştırmacılar için çok önemli olan “hane” deyiminin basitçe “ev” kelimesiyle açıklanamayacağı, vergiye esas bir birim olması gerektiği anlaşılmaktadır. Ancak bu itibarı birimi kaç ferdin oluşturduğu, bunlar arasındaki ilişki, yaş durumu gibi nitelikler ile nüfusa oranının açık olmayışı ya da değişken oluşu problem oluşturmaktadır. (Nejat Göyünç, “Hane Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi*, 32 (1979): 331-334). Ayrıca “hane” terimi her zaman gerçek bir haneyi göstermemektedir; vergiye esas olan “avarız hanesi” yerine kullanılmış olabilir. Barkan’a göre avarız hanesi kimi yerde 3, 5, 10 ya da 15 gerçek haneye tekabül edebilmekte, bazı mahalle ve köylerde 1/2, 1/4 veya 1/8 oranlarında görülebilmektedir (Ömer Lütfi Barkan, “Avarız”, *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: MEB Yayınları, 1940), 2/13-19). Örneğin Ergenç, sicillerden faydalanarak Ankara’da bir avarız hanesinin kaç gerçek haneden oluştuğunu tespit edebilmiştir ama bunun her bölge ve her dönemde sabit bir oran olduğu söylenemez. (Bk. Ergenç, *Ankara ve Konya*, 53) Avarız hanesi, Kocaeli’nde olduğu gibi, aynı bölgede şehir ve kırsal kesim arasında bile farklı sayıları ifade edebilmektedir (Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın Başlarından XVII. Yüzyılın Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 12-14).

25 Bekâr vergi yükümlüsü erkekleri belirten “mücerred” tabirinin niteliği açık değildir. Yüzyılın sonlarına doğru defterlerde tespit edilen mücerred sayısındaki artış, bu tabirle ifade edilen nüfusun kaç yaşındaki erkekleri kapsadığı, nüfus hesaplamalarında hane sayısına dâhil edilip edilmeyeceği, bazı icmal defterlerinde görüldüğü gibi birer hane mesabesinde olup olmadıkları gibi hususlar incelenmeye muhtaçtır (Öz, “Tahrir Defterleri”, 436-438).

terimleri ile karşımıza çıkar. Bunlar nüfus sayımı için en önemli veriler olsa da nüfusu tespit için net bilgi sağlamaz. Bu sebeple Osmanlı nüfus araştırmalarında tahrirlere dayalı birtakım hesaplamalar yapılarak tahmini nüfus ortaya konmaktadır. Ancak varsayımlar üzerine yapılan nüfus tahminleri sağlıklı olmayacağından, verileri kaynaklarda zikredildiği şekliyle vermek daha doğru bir yaklaşımdır.

Nitekim, Anadolu Eyaleti'nde şehir/kasaba gibi merkezlerde²⁶ mevcut gayrimüslim nüfus, genel olarak hane ve mücerred sayısına göre değerlendirilmiştir. Bunun dışında vergi mükellefi olmayan hasta, engelli ve yönetici zümre mensubu erkekler muaf terimi ile ifade olunmuştur.²⁷

Tahrir defterlerine göre, Anadolu Eyaleti'nde gayrimüslim nüfus bakımından en önde gelen sancaklardan biri Ankara Sancağı olup gayrimüslimler sancak içinde en çok Ankara Kazası'nda toplanmış durumdadır. 438 numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri²⁸ ile 117 numaralı mufassal tahrir defterine²⁹ göre, Ankara nefsinde (şehir merkezinde) kayıtlı toplam 88 mahalle/cemaatin 22'sinde gayrimüslim bulunmaktadır. Bunların 13'ünde gayrimüslimler Müslümanlarla birlikte kaydedilmiş, diğerlerinde ise yalnız gayrimüslim nüfus yazılmıştır. Hane sayısı esas alındığında eyaletin en fazla gayrimüslim nüfusa sahip sancağı olarak ortaya çıkan Ankara'da en kalabalık grubu Hristiyanların oluşturduğu görülmektedir. Nitekim Ankara nefsinde 363 Hristiyan hanesine karşılık, 27 Yahudi hanesi bulunmaktadır. Hristiyan hanesi bakımından Ankara, eyaletin sancak mukayesesinde de ilk sırayı almaktadır. Eyalette mücerred sayısı itibarıyla en fazla Hristiyan 73 nefer olarak yine Ankara'da yer almıştır. Kayda geçen Yahudi mücerred sayısı ise 5'tir. Hristiyan nüfus içindeki Rum ve Ermeni unsurun nispeti tam olarak bilinmemekle birlikte, şahıs adlarından bazı mahallelerin Ermeni, bazılarının Rum mahallesi olduğu tahmin edilebilir. Yine de bu mahallelerin etnik-mezhepsel niteliğinin tam olarak ortaya çıkarılıp buna göre bir nüfus oranlaması yapılabilmesi için tahrir defterleri ile birlikte diğer kaynakların karşılaştırmalı-detaylı incelenmesinin gerektiği açıktır. Tahrir defterlerine göre Ankara Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı aşağıdaki tabloda görülebilir.

Tablo 3: Tahrir defterlerine göre Ankara Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

26 Günümüzdeki nüfus sayımını temel alan şehir tanımlamalarına göre Osmanlı şehir tanımı çok daha muğlaktır. Osmanlı şehri, sayılardan ziyade işleve göre yapılacak tanımlamayı gerektirmektedir. Bk. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 12-14. Bunu tahrir defterlerinin kendi "Cuma kılınır, bazarı durur yer" tanımı da desteklemektedir. Tahrir defterlerinde derece ayırımına dikkat edilmeksizin şehir anlamına gelmek üzere "nefs" tabiri kullanılmıştır (Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre Kocaeli*, 17, 20).

27 Öz, "Tahrir Defterleri", 436-438.

28 *MVAD*, nr. 438-I.

29 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrir (TT)*, nr. 117.

LİVÂ-İ ANKARA											
	GAYRİMÜSLİM				MÜSLİM						
	HRİSTİYAN		YAHUDİ		HANE	MÜCERRED	İMAM	EHL-İ BERAT	MÜEZZİN	MUHASSİL	SİPAHİ-ZADE
	HANE	MÜCERRED	HANE	MÜCERRED							
KAZA-İ ANKARA ³⁰											
Mahalle-i Ahi Çelebi n.d. Ulucan	7	7	-	-	37	18	1	1	1	1	-
Mahalle-i Hacı Ashab	4	-	-	-	21	7	-	-	-	-	-
Mahalle-i Eşenhor	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Behlül	4	4	-	-	23	10	1	-	-	-	-
Mahalle-i Boyacı Ali	5	6	-	-	14	6	-	-	-	-	2
Mahalle-i Çakırlar	4	1	-	-	18	7	-	-	-	-	-
Mahalle-i Dibek ma'a Zımmiyân	5	1	-	-	5	1 ³¹	-	-	-	-	-
Mahalle-i Hacı Doğan	4	-	-	-	37	4	-	-	-	-	-
Mahalle-i Hoca Sinan n.d. Valtarin	25	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kazuran ³²	4	-	-	-	5	1	1	-	1	-	-
Mahalle-i Kebkebir	5	1	-	-	9	7	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kebkebir-i Zımmi	38 ³³	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kefere (Kafirköyü)	40	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Keyyalin 'an Gebrân	17 ³⁴	7	-	-	1 ³⁵	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kirişciyân n.d. Yusuf ³⁶	4	3	-	-	19	3	-	-	-	-	-
Mahalle-i Zımmiyân-ı Kirişciyân	29	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kurd	17	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Makrameciyân-ı Zımmiyân	24	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Mihriyâr-ı Ermeni	11	5 ³⁷	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cemâ'at-i Gebrân der Kal'a ³⁸	69 ³⁹	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cemâ'at-i Zenberekciyân ve Nevbetciyân (Cemâ'at-i Zenberekci 'an Gebrân) ⁴⁰	16	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cemâ'at-i Yahudiyân			28	5							

30 MVAD, nr. 438-İde yekun, "hane-i gebrân", "mücerred-i gebrân", "hane-i Yahudiyân" başlıkları altında kaydedilmiş. Buna göre hane-i gebrân=118, mücerred-i gebrân=29, hane-i Yahudiyân=33 MVAD, nr. 438-I, 339). TT, nr. 117'den edinilen bilgilere göre çok farklı olduğu ve tabloda tutarsızlık itibarı uyardırmak için kâtabin Hristiyan nüfusa dair verdiği yekun rakamı tabloda gösterilmemiştir. Ayrıca bk. Emine Erdoğan, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 85-89.

31 MVAD, nr. 438-İde "mücerred" ibaresi yazıldığı halde altına rakam yazılmamış (MVAD, nr. 438-I, 339)

32 TT, nr. 117'de müslim-gayrimüslim nüfus birlikte 12 nefer olarak kaydedilmiş; hane sayısı ise yine karma olarak 10 şeklinde verilmiş (TT, nr. 117, 33)

33 MVAD, nr. 438-İde hane sayısı 39 olarak verilmiş, mücerred ise kaydedilmemiştir (MVAD, nr. 438-I, 339).

34 MVAD, nr. 438-İde MVAD 438-I, 339) ve TT, nr. 117'de (TT, nr. 117, 42) 18 hane olduğunu kaydedilmiş olsa da gerek nefer sayısı ile karşılaştırıldığında gerekse mükellefler tek tek sayıldığında hane sayısının 17 olması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Hüdâvendigâr Sancağı, gayrimüslimlerin yoğun olarak tespit edildiği sancaklardandır. Hane sayısı temel alınarak Anadolu Eyaleti sancakları arasında bir karşılaştırmaya gidildiğinde gayrimüslim nüfus itibarıyla Ankara'dan sonra ikinci sırayı almaktadır. 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defterine⁴¹ ve 111 Numaralı Mufassal Tahrir Defterlerine⁴² göre Hüdâvendigâr Sancağı gayrimüslimlerinin çoğu Hristiyan'dır. Sancakta 205 hane ve 22 mücerredten oluşan bir Hristiyan nüfus bulunmasına karşılık Yahudilerin 117 hane ve 1 mücerred olarak kaydedildikleri görülmektedir. Yine de hane sayısına göre Yahudi nüfusun Anadolu Eyaleti içinde en fazla olduğu sancak Hüdâvendigâr Sancağı'dır ve Yahudiler bu sancak içinde yalnız Burusa (Bursa) şehrinde ikamet etmektedir. Beğbazarı (Beypazarı) ve Sifrihisar (Sivrihisar)'da ise Ermeniler bulunmaktadır. Aydınçık'taki gayrimüslimlerin ise muhtemelen Rum oldukları isimlerinden anlaşılmaktadır.⁴³ Hüdâvendigâr Sancağı gayrimüslimlerinin tahrir defterlerine göre ayrıntılı dökümü aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 4: Tahrir defterlerine göre Hüdâvendigâr Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

35 *TT*, nr. 117'de 1 tane gayrimüslim hanesi bulunduğu görülürken (*TT*, nr. 117; 42), *MVAD*, nr. 438-İ'de Müslüman nüfusa rastlanmıyor (*MVAD*, nr. 438-İ, 339).

36 Mahallenin ismi Özer Ergenç tarafından "İmam Yusuf" olarak tespit edilmiştir (Ergenç, *Ankara ve Konya*, 30).

37 *MVAD*, nr. 438-İ'de mücerred sayısı 4 olarak verilmiş *MVAD*, nr. 438-İ, 339) fakat *TT*, nr. 117'de (*TT*, nr. 117, 37) nefer sayısı ile karşılaştırıldığında (nefer=16) ve mükellefler tek tek sayıldığında mücerred sayısının 5 olması gerektiği sonucuna varılmıştır.

38 Kale içinde oturan Cemâatler için "muaflardır" kaydı düşülmüş, Nelerden muaf olduklarını ise üst kısımda yazılı not açıklıyor: "Mezkûr mahalleler ki kal'a içinde otururlar kal'aya muavenetleri ve hizmetleri olmağın ulakdan ve şehirden ve bedel-i mahalden ve salgundan ve sekbandan ve doğancıdan ve hisar yapmasından ve kürekçiden fi mahalli' avarızdan muaf olalar deyu ellerinde hükm-i hümayunları vardır."

39 *TT*, nr. 117'de hane sayısı 69, mücerred sayısı 12, nefer sayısı ise 82 olarak verilmiş (*TT*, nr. 117; 42).

40 Kale içinde zenberekçilik ve nöbetçilik yaptıkları "defter-i köhne'de kayıtlı olduğu ve ellerinde hala haraçtan ve avarızdan muaf olduklarını gösteren hükm-i hümayun bulunduğu belirtilmiş olduğundan, kale muhafazası ile ilgili miri hizmetleri karşılığında belirtilen muafiyetleri kazandıkları görülmektedir (*TT*, nr. 117; 47).

41 Bundan sonra *MVAD*, nr. 166.

42 Bundan sonra ve *TT*, nr. 111.

43 Örn. Dimitri, Yorgi, Kosta vs. (*TT*, nr. 111; 431).

LİVÂ-İ HÜDÂVENDİĞÂR							
	GAYRİMÜSLİM				MÜSLİM		
	HRİSTİYAN		YAHUDİ		HANE	MÜCERRED	İMAM
	HANE	MÜCERRED	HANE	MÜCERRED			
KAZA-İ BURUSA ⁴⁴							
Mahalle-i Subaşı ⁴⁵	13+14 ⁴⁶	8	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kuruçeşme ⁴⁷	14	3	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kuruçeşme ⁴⁸	117	1	-	-	-	-	-
Mahalle-i Bazar-ı Mahi ⁴⁹	18 ⁵⁰	4	-	-	-	-	-
Mahalle-i Demür Kapu ⁵¹		3					
Mahalle-i Simaviyân ⁵²	-	- ⁵³					
KAZA-İ BEĞBAZARI							
Mahalle-i Ermeniyân ⁵⁴	14	- ⁵⁵					
KAZA-İ SİFRİHİSAR							
Mahalle-i Ermeniyân ⁵⁶	110	54					
KAZA-İ AYDINCIK							
Cemâ'at-i Kefere der Karakadı ⁵⁷	3						
KAZA-İ BERGAMA							
Mahalle-i Foryaz ⁵⁸	3				20	8 ⁵⁹	1

44 Bursa mahallelerinin isimleri *TT*, nr. 23'te geçmektedir ancak burada da tamamının verilmediği görülmektedir.

45 Ömer Lütfi Barkan aynı nüfus bilgilerini ihtiva eden "Maksem nâm-ı diğer Subaşı" adlı bir mahalle zikretmiştir. Bk. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri-1* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 4. Ancak *MVAD*, nr. 166'da benim tespit ettiğim "Maksem" adlı mahallede gayrimüslimlere dair bir kayıt görülmemiştir. Bk. *MVAD*, nr. 166, 6.

46 "Cemâat-i gebrân" olarak geçen bu gayrimüslimlerden 14'ünün "kiracıyân" olarak kaydedildiği görülmektedir.

47 *MVAD*, nr. 166'da Kuruçeşme Mahallesi iki ayrı mahalle olarak kaydedilmiştir (*MVAD*, nr. 166, 4) ancak Barkan bunların aslında aynı yeri ifade ettiğini düşünmektedir (*MVAD*, nr. 166, 6). *MVAD*, nr. 166'ya göre Kuruçeşme Mahallesi'ne ait ilk kayıttaki gayrimüslimler "Cemâat-i gebrân" olarak verilmiş, ikincisinde ise "Yahudiyân" olarak zikredilmiştir (*MVAD*, nr. 166, 4).

48 *MVAD*, nr. 166'da iki ayrı mahalle olarak kaydedilmiştir (*MVAD*, nr. 166, 4) ancak Barkan bunların aslında aynı yeri ifade ettiğini düşünmektedir. (Barkan - Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası*, 6). Bu da "Cemâat-i gebrân" olarak verilmiştir.

49 "Gazi Hüdâvendigâr ve Bayezid Hüdâvendigâr ve Germiyanoglu vakfından müteferrik zimmilerdir" ifadesi kayıtlı olmuştur (*MVAD*, nr. 166, 6).

50 Barkan bu rakamı 19 şeklinde vermiştir (*MVAD* 166, 6).

51 Barkan bu mahalle kaydını "gebrân" olarak vermiştir. Bk. Barkan - Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası*, 6. Ancak *MVAD*, nr. 166'da görülmemiştir.

52 Barkan bu mahalle kaydını "gebrân" olarak vermiştir. Bk. Barkan - Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası*, 6. Ancak *MVAD*, nr. 166'da görülmemiştir.

53 Barkan bunu "yekûn" başlığı altında 14 gebrân-ı mücerred, 3 kiracı gebrân-ı mücerred olarak kaydetmiştir.

54 "Zikrolan Ermenilerden kadı olan kimesne her neferden ayda 1'er akça alur imiş 'adet deyu, defterlerde müsbet değil deyu kayd olmuş. Ve subaşı olan zikr olan taifenin evlüsünden yılda 7'şer akça ve ergeninden 3'er akça alur imiş. Elân kemakân mukarrer. Hâsil 124, tumar-ı İskender muhtesib-i Sifrihisar." Barkan- Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası*, 112.

Gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu sancaklardan biri de Kocaeli'dir. 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defterine göre (II. Cilt)⁶⁰, burada yaşayan gayrimüslimlerin tamamının Hristiyan olduğu anlaşılmaktadır. 304 hane, 26 mücerred ve bunun dışındaki 4 neferden oluşan Hristiyan nüfusla Kocaeli, Hristiyan hane sayısı bakımından eyaletin ikinci kalabalık sancağıdır. Toplam gayrimüslim nüfusuna oranlandığında ise Kocaeli'nin eyalet sancakları içinde üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir. Kocaeli Sancağı gayrimüslimlerinin nüfus verileri aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 5: Tahrir defterlerine göre Koca-İli Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ KOCA-İLİ			
KAZA-İZNİKMİD (İZMİT)	GAYRİMÜSLİM		
	HANE	MÜCERRED	HANE-İ POST-MASTORİİ
Mahalle-i İskele ⁶¹	27	8	4
KAZA-i ŞİLE			
Belirtilmemiş ⁶²	254	15	-
KAZA-i İZNİK			
Mahalle-i Bağban Kâfirleri ⁶³	12	1	-
Mahalle-i Manastır	11	1	-

55 MVAD, nr. 166'da olmamasına rağmen TT, nr. 111'e göre burada 3 mücerred kayıtlı olduğu görülmektedir.

56 TT, nr. 111'de 171 nefer, 1 papaz görülmüş ayrıca mücerredlerin tek tek sayımları sonucunda da 58 rakamına ulaşılmıştır (TT, nr. 111, 253-255).

57 Aynı kayıtlar MVAD, nr. 166 ve TT, nr. 111'de de yer almaktadır (MVAD, nr. 166, 158) (TT, nr. 111; 431).

58 MVAD, nr. 166'da "zımmiyân" olarak geçen gayrimüslim kaydı, TT, nr. 111'de Mahalle-i Foryaz başlığı altında Cemâat-i Kefere olarak yer almıştır. Bk. TT, nr. 111, 682.

59 MVAD, nr. 166'da 8 olarak kaydedilen mücerred sayısı, TT, nr. 111'de 9 olarak yazılmıştır (MVAD, nr. 166, 186; TT, nr. 111, 682).

60 Bundan sonra MVAD, nr. 438-II.

61 MVAD, nr. 438-II'de "zımmilerdir ki şehir altında otururlar, avarızdan muaflardır" diye not düşülmüş (MVAD 438-II: 759).

62 Nefs-i Şile ahali cem'an avarız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf ve müsellemlerdir" diye not düşülmüş (MVAD, nr. 438-II: 783)

63 Defterlerde "Manastır maâ Bağban Kâfirleri" ifadesi mevcuttur. Bk. Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre Kocaeli*, 38.)

161 numaralı mufassal tahrir defterine⁶⁴ ve *MVAD* 166'ya göre, Saruhan Sancağı'nda gayrimüslim sayısı dikkate değer nispettedir. Manisa, Menemen ve Güzelhisar Kazalarında kayıtlı gayrimüslimlerin Yahudi olanları Manisa'da görülmekte ve sancağın bütün Yahudi nüfusunu teşkil ve temsil etmektedir. 88 hanelik Yahudi nüfusu, Saruhan Sancağı'nı eyaletin hane esaslı Yahudi nüfus karşılaştırmasında ikinci sıraya yerleştirmiştir. Mücerred esaslı karşılaştırmada ise Saruhan Sancağı eyaletin en kalabalık Yahudi yerleşkesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sancağın gayrimüslim nüfusuna ait veriler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 6: Tahrir defterlerine göre Saruhan Sancağı'ndaki gayrimüslim nüfusun dağılımı

LİVÂ-İ SARUHAN		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ MAGNİSA		
Cemâ't-i Yahudiyân ⁶⁵	88	33
KAZA-İ MENEMEN		
Zımmiyân-ı Nefs-i Tarhanyat ⁶⁶	42	1
KAZA-İ GÜZELHİSAR		
Cemâ't-i Zımmiyân	11	3

Aydın Sancağı'ndaki gayrimüslimler, *MVAD* 166, 87 ve 148 numaralı tahrir defterlerine göre Alaşehir, Ayasuluk, Birgi, Çeşme, İzmir ve Tire'de kayıtlı görülmektedir. Tire'deki Yahudi cemaati dışında kalan gayrimüslimlerin Hristiyan olduğu anlaşılmaktadır. Sancakta 300 hane, 61 mücerred ve bunun dışında 5 neferden oluşan Hristiyan nüfusa karşılık 64 hane ve 18 mücerredten ibaret Yahudi nüfus bulunmaktadır. Aydın, eyaletteki sancaklar arasındaki mukayesede, toplam gayrimüslim nüfusun hanelere göre sıralamasında ikinci sırada ve bunun dışında kalan neferler esas alınarak yapılan sıralamada üçüncü sırada yer almaktadır. Hem Hristiyan hem de Yahudi nüfusun hane ve mücerred esaslı dağılımında Aydın'ın üçüncü sırada bulunduğu görülmektedir. Yahudi nüfus açısından ise Aydın ikinci sırada gelmektedir. Nüfusun mahallelere göre dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

64 Bundan sonra *TT*, nr. 165.

65 *TT*, nr. 165'te nefer=101, mücerred=33 olarak kaydedilmiştir (*TT*, nr. 165,18-19). Ayrıca bk. Feridun Emecen, Unutulmuş Bir Cemâat: Manisa Yahudileri (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989) ve Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997).

66 *TT*, nr. 165'te nefer=45, hane=42, mücerred=1, papas=1, ?=1 olarak kayıtlıdır (*TT*, nr. 165,101).

Tablo 7: Tahrir defterlerine göre Aydın Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-i AYDIN					
	GAYRİMÜSLİM			MÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED	PIR-i FÂNİ	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ ALAŞEHİR ⁶⁷					
Mahalle-i Tekfur-kapısı	14	-	-	-	-
Mahalle-i Kirpas	12	3	-	-	-
Mahalle-i Güzel Papas	36	9	-	-	-
Mahalle-i Beretcelü?	25	6	-	-	-
Mahalle-i Yarhisar	33	6	-	2	-
Mahalle-i Hızır-İlyas	24	6	-	-	-
KAZA-İ AYASULUG					
Mahalle-i Kefere ⁶⁸	57 ⁶⁹	10	-	-	-
KAZA- İ BİRGİ					
Cemâ'at-i Kefere	19	-	-	-	-
KAZA- İ ÇEŞME					
Mahalle-i Gebrân	2	-	-	-	-
KAZA-İ İZMİR					
Karye-i Boynuz Seküsü ⁷⁰	29	12	-	50	11
KAZA-İ TİRE					
Mahalle-i Gebrân ⁷¹	49	9	5	-	-
Cemâ'at-i Yahudiyân ⁷²	64	18	-	-	-

67 Buradaki gayrimüslim mahallelerinin tamamı, "Cemâat-i kefer-i reaya-yı Vakf-ı Sultan Yıldırım" başlığı altında kaydedilmiştir (MVAD, nr. 166). Bu da gayrimüslim nüfustan elde edilen gelirlerin Sultan Yıldırım Vakfına aktarıldığını göstermektedir.

68 TT, nr. 87'de "Mahalle-i küffârân der Ayasulug" olarak (TT, nr. 87, 38), TT, nr. 148'de ise "Mahalle-i Kefere tabi-i Ayasulug" olarak yer almıştır (TT, nr. 148, 188).

69 TT, nr. 148'de hane=57, mücerred=10, nefer=68, ?=1 olarak verilmiştir (TT, nr. 148, 188). TT, nr. 87'de ise hane=50 olarak görülmektedir (TT, nr. 87, 37). Tabloda TT, nr. 48 ile aynı bilgileri içerdiği için MVAD, nr. 166 verileri esas alınmıştır.

70 TT, nr. 148'de bu gayrimüslim nüfus "Cemâ'at-i Gebrân" başlığı altında kaydedilmiştir (TT, nr. 148,10).

71 TT, nr. 87'de nefer=40, hane=37, mücerred=3 olarak görülürken (TT, nr. 87,121); TT, nr. 148'de nefer=59, hane=49, mücerred=9 olarak kaydedilmiştir (TT, nr. 148,145). Burada MVAD, nr. 166 verileri esas alınmıştır (MVAD, nr. 166, 372).

72 TT 87'de nefer=49, hane=48, mücerred=1 olarak verilmiştir (TT, nr. 87, 121). TT, nr. 148'de ise nefer=86, hane=64, mücerred=18 olarak kaydedilmiştir (TT, nr. 148, 146).

Kastamonu Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin tümü, XVI. yüzyılın ilk yarısında Sinop'ta kaydedilmiştir.⁷³ Bu dönemde Sinop'ta ikamet eden Hristiyanların Rum oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁴ Bunlar muhtemelen Selçuklular zamanında varlığı bilinen tüccar Rumların bakiyeleri olmalıdır.⁷⁵ Sinop'ta 6 ayrı mahalle teşkil etmiş olan gayrimüslimler, toplam 233 hane ve 91 mücerredten müteşekkil nüfuslarıyla Kastamonu'yu, eyalet sancakları arasında Hristiyan nüfus esaslı mukayesede dördüncü sıraya yerleştirmiştir. Yine mücerred sayısı dikkate alındığında Kastamonu, gayrimüslim nüfusuyla eyaletin en kalabalık sancağı durumdadır. Kastamonu gayrimüslim nüfusu aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 8: Tahrir defterlerine göre Kastamonu Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ KASTAMONU		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ SİNOB		
Mahalle-i Büyük Kilise	17	5
Mahalle-i Aya-Bedro(s)	12	4
Mahalle-i Turuş-hane	21	8
Mahalle-i Aya-Kostandin	27	17
Mahalle-i Arab Pınarı	83	26
Mahalle-i Aya-Nikola	32	17
Mahalle-i Ayakluca Kilise	41	14

Hamid Sancağı'nda bulunan gayrimüslimler, Ağlasun, Burdur, Eğirdür, Isparta ve Uluborlu kazalarında kaydedilmiştir. Tamamı Hristiyan olan Hamid gayrimüslimleri, isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla Rum'dur.⁷⁶ Bunlar arasında Karaman/Karamanî ismini taşıyanların varlığı ilgi çekicidir. Burdur'dakiler dışında kalan gayrimüslimler kendi cemaatlerine ait müstakil mahallelerde yaşıyor gibi görülmektedir. Toplam olarak sancak dâhilinde yaşayan gayrimüslimler 183 hane, 47 mücerred ve bunun dışında kalan 7 neferden oluşmaktadır. Hane sayısına göre sancaklardaki Hristiyan nüfusa bakıldığında Hamid Sancağı'nın yedinci sırada olduğu, toplam gayrimüslim nüfusa bakıldığında ise altıncı sırada yer aldığı

⁷³ MVAD, nr. 438, II, 479.

⁷⁴ "Cemâat-i Rumîyân-ı Nefs-i Sinob" (MVAD, nr. 438-II, 679).

⁷⁵ Ahmet Kankal, *Türkmenin Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)* (Ankara: Zafer Matbaası, 2004), 80-81.

⁷⁶ Örn. İvaz, Papa Nikola, Vasil, Andronikos, Kir Yorgi, Mihail, Nikola, İstavri, Urum, Urum Beğ, Dimitri, Kir Vasil vs (TT, nr. 30: 272, 301-302); Nikola, Andronikos, Mıno, Kosta, Hristos, İvaz, İstafanos, Dimitri vs. (TT, nr. 121: 333).

görülmektedir. Mücerred sayısına göre sancaklardaki Hristiyan nüfusa göz atıldığında ise Hamid'in üçüncü sıraya yerleştiği, toplam gayrimüslim açısından ise ikinci sırayı aldığı görülmektedir. Bunun dışındaki gayrimüslim nefer sayısı açısından Hamid Sancağı ikinci sıraya yerleşmiştir. Hamid Sancağı gayrimüslim nüfus verileri için aşağıdaki tablo oluşturulmuştur:

Tablo 9: Tahrir defterlerine göre Hamid Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ HAMİD										
	GAYRİMÜSLİM						MÜSLİM			
	NEFER	HANE	MÜCERRED	GAİB	PİR-İ FÂNÎ	A'MA	NEFER	HANE	MÜCERRED	DiĞER (MUAF)
KAZA-İ AĞLASUN										
Belirtilmemiş (gebrân)	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
KAZA-İ BURDUR										
Mahalle-i Mescid-Cami ⁷⁷	39 ⁷⁸	22	17	-	-	-	196	113	54	29
KAZA-İ EĞİRDÜR										
Zımmiyân-ı Nis ⁷⁹	61	51	8	-	2	-	-	-	-	-
Zımmiyân-ı Eğirdür ⁸⁰	5	5	-	-	-	-	-	-	-	-
KAZA-İ ISPARTA										
Mahalle-i Gebrân	70	55	12	2	1	-	-	-	-	-
KAZA-İ ULUBORLU										
Mahalle-i Zımmiyân	60	48	10	1	-	1	-	-	-	-

Kütahya Sancağı'nda Ermeni, Rum ve Yahudilerden ibaret şehirli gayrimüslim nüfus, Kütahya, Lâzıkıyye ve Kula kazalarında yaşamaktadır. Kütahya Kazası'nda Ermenilerin, Rumların ve Yahudilerin mahalleleri bulunmaktadır. Her iki mahallenin gelirleri de vakıflara tahsis edilmiştir. Ermeni mahallesi için "Vakf-ı İmaret-i Yakub Çelebi" kaydı bulunurken, Çerçi Köyünden gelme Rumların kurduğu Rumlar Mahallesinin gelirlerinin

77 TT, nr. 30'da "Zımmiyân der nefsi-i Burdur olarak kaydedilmiştir (TT, nr. 30, 212).

78 TT, nr. 30'da 40 nefer, 1 papaz kaydedilmiştir (TT, nr. 30, 212).

79 TT, nr. 30'da "Mahalle-i Zımmiyân-ı Nis başlığı altında kaydedilen gayrimüslim nüfus içinde 54 nefer, 2 pir-i fânî, 1 papaz, 1 a'ma yazılmış olup mücerred kayıtlı değildir (TT, nr. 30: 301).

80 TT 121'de 1 tane papaz yazılmıştır (TT 121, 333). TT 30'da ise 22 nefer kayıtlıdır (TT, nr. 30, 302).

bağlandığı vakfın adı belirtilmemiştir.⁸¹ Lâzıkıyye Kazası'nda ise gayrimüslimler "Mahalle-i Kefere" adı altında kaydedildiklerinden hangi milletten oldukları kesin olmamakla birlikte, isimlerden anlaşıldığı kadarıyla Rum olmaları kuvvetle muhtemeldir. Turan Gökçe XVI ve XVII. yüzyıllarda Lâzıkıyye'de Ermeni varlığından söz etmenin mümkün olmadığını belirtmektedir.⁸² Kula gayrimüslimleri ise "Cemâ't-i Kefere" adı altında kaydedilmiştir ve yine bu halkın hangi milletten olduğu belirtilmemiştir. Fakat şahıs isimleri bunların Rum olduklarını düşündürmektedir. Cemaatten elde edilen gelirler ise "Vakf-ı imâret-i Mahmud Çelebi bin Musa Şah-ı Âlempenâh" şeklinde tahsis edilmiştir. Kütahya Sancağı'nda 12'si Yahudilere ait olmak üzere toplam 224 gayrimüslim hanesi bulunmaktadır. Anadolu Eyaleti'nin sancakları arasında hane esaslı bir karşılaştırma yapıldığında Hristiyan sayısı bakımından Kütahya beşinci sırayı alırken genel gayrimüslim sayısı bakımından sekizinci sırada yer almaktadır. Hane ve mücerredler dışında kalan nefer sayısı bakımından ise 8 neferle Anadolu Eyaleti içinde ilk sırayı almaktadır. Sancağın gayrimüslim nüfusu aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 10: Tahrir defterlerine göre Kütahya Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ KÜTAHYA							
	GAYRİMÜSLİM						
	HANE	MÜCERRED	KETHÜDA-YI PİR	PAPAS	PIR	'AMA	DIYANE
KAZA-İ KÜTAHYA							
Mahalle-i Ermeniyan-ı Kütahya ⁸³	133	11	-	1	1	-	-
Mahalle-i Rumlar 'an Karye-i Çerçi	14	-	1	1	1	-	-
Mahalle-i Yahudiyân	12	-	-	-	-	-	-
KAZA-İ LÂZIKIYYE							
Mahalle-i Kefere	65	4	-	-	-	-	-
KAZA-İ KULA							
Cemâ't-i Kefere ⁸⁴	101	15	-	1	1	-	1

81 *MVAD*, nr. 438-I; *TT*, nr. 45; 49. Ayrıca bk. Mustafa Çetin Varlık, XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı'nda Yerleşme ve Vergi Nüfusu", *Belleten*, 202 (1988), 115-167.

82 Turan Gökçe, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazası (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 100.

83 Gedüs, Güre, Homa, Simav ve Şeyhlü kazalarında gayrimüslim olmadığı görülmektedir (*TT*, nr. 45).

84 Kulâda bu Cemâatte 2 tane nim çift tespit edilmiştir (*TT*, nr. 45; 514; *TT*, nr. 49; 146).

Teke Sancağı'nda gayrimüslimler, sancak merkezi olan Antalya ve Karahisâr kazalarında oturmaktadır. Antalya'daki Yahudi ve Hristiyanlar -İbn Battuta'nın anlattığı dönemdeki gibi- ayrı mahallelerde yaşamaktadır.⁸⁵ Evliya Çelebi buradaki Hristiyanların Rum olduğunu söylemektedir.⁸⁶ Teke Sancağı'ndaki Hristiyanlar 123 hane, 24 mücerred ve bunun dışında kalan 2 neferden ibaretken, Yahudiler 18 hanelik bir nüfusa sahiptir. Hane esaslı karşılaştırımda Hristiyan nüfusa göre Teke, Anadolu Eyaleti sancakları içinde sekizinci sırada yer alırken, Yahudi nüfusa göre beşinci sırada yer almaktadır. Hane esaslı genel gayrimüslim nüfus mukayesesinde ise sekizinci olduğu görülmektedir. Mücerred sayısı baz alındığında ise, barındırdığı Hristiyan nüfus miktarı ile altıncı sıradadır; genel gayrimüslim nüfus miktarı ile yedinci sıradadır. Teke Sancağı'nın hane ve mücerred dışında kalan gayrimüslim nüfusuna göre, beşinci sırada geldiği görülmektedir. Sancağın gayrimüslim nüfus verileri aşağıda tablo halinde verilmiştir:

Tablo 11: Tahrir defterlerine göre Teke Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ TEKE			
	GAYRİMÜSLİM		
	HANE	MÜCERRED	KARA
KAZA-İ ANTALYA			
Cemâ'at-i Gebrân	96	10	1
Cemâ'at-i Yahudiyân	18	2	-
KAZA-İ KARAHİSAR			
Cemâ'at-i Gebrân ⁸⁷	27	-	-
KAZA-İ ELMALU ⁸⁸	-	-	-

⁸⁵ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancı, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 1/403.

⁸⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, ed. R. Dankoff, S. A. Kahraman, Y. Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 9/286.

⁸⁷ Karahisar halkından olan gayrimüslim ve Müslümanların tekâlif-i örfiyye ve avâzır-ı divâniyyeden muaf ve müsellemler olarak belirlenmiş.

⁸⁸ *MVAD*, nr. 166'ya atfen Elmalı şehrinde 10 hane gayrimüslim bulunduğunu söylüyorsa da (Behset Karaca, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Teke Sancağı* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002), 142. Bu defterde yaptığım inceleme sonucunda Elmalı'da gayrimüslim nüfusa rastlamadım. A. Latif Armağan da Elmalı'da gayrimüslim nüfusun olmadığını belirtiyor. A. Latif Armağan, *XVI. yüzyılda Teke Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 295.

Karahisâr-ı Sâhib Kazası, yine aynı adla anılan sancağın gayrimüslimlerle meskûn tek merkezidir. 147 numaralı mufassal tahrir defteri⁸⁹ ve *MVAD* 438, I'e göre, Karahisâr-ı Sâhib Kazası'nda biri Ermenilere, diğeri Yahudilere ait iki gayrimüslim mahallesi mevcuttur. Karahisâr-ı Sâhib şehrinin gayrimüslimler için bir cazibe merkezi oluşu sebebiyle 1531'de Manisa'dan buraya Yahudi göçü olduğu bilinmektedir.⁹⁰ Karahisâr-ı Sâhib şehrinde 73 hane, 1 mücerred ve bunun dışındaki 5 neferden oluşan Hristiyan nüfus ile 15 hane ve 15 mücerredten oluşan Yahudi nüfus kayıtlıdır. Bu gayrimüslim nüfusla Karahisâr-ı Sâhib, eyalet içinde önemli bir yer tutmaz ancak Yahudi nüfus dikkate alındığında üçüncü sırayı alır. Hane ve mücerredler dışındaki nefer sayısı da yine Karahisâr-ı Sâhib'i eyalet içince üçüncü sıraya yerleştirmiştir. Sancağın gayrimüslim nüfus verileri aşağıda tablo halinde verilmiştir:

Tablo 12: Tahrir defterlerine göre Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ KARAHİSÂR-I SÂHİB						
	GAYRİMÜSLİM					
	NEFER	HANE	MÜCERRED	PİR-İ FÂNİ	ÂMA	DOĞANCI
Mahalle-i Ermeniyân ⁹¹	79	73	1	3	1	1
Mahalle-i Yahudiyân ⁹²	15	15	-	-	-	-

Kengirî (Çankırî) Sancağı gayrimüslimleri, *MVAD* 438, II'ye göre, Kalacık ve Tosya'da oturmaktadır. Bunların tamamı Hristiyan olup 63 hane ve 11 mücerredten oluşmaktadır. Kengirî Sancağı bu gayrimüslim nüfus miktarı ile eyalet genelinde öne çıkmaktan çok uzaktır. Nüfus verileri aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 13: Tahrir defterlerine göre Kengirî Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

89 Bundan sonra *TT*, nr. 147.

90 Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisâr-ı Sahib Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 100-102.

91 *TT* 147'de nefer 79, mücerred 1, pir 3, papas 1 şeklinde veriyi rastlanmıştır (*TT*, nr. 147, 24-25). *MVAD*, nr. 438-II'de Ermeni Mahallesi hakkında "an Vakf-ı Medrese-i Kara Paşa-yı Bayezid Hüdâvendigâr Vakfıdır deyu kayd olunmuşdur der defter-i köhne" kaydı mevcuttur (*MVAD*, nr. 438, II, 156).

92 *MVAD*, nr. 438 ile *TT*, nr. 147'de verilerin aynı olduğu tespit edilmiştir (*MVAD*, nr. 438, II, 156; *TT*, nr. 147, 25). Ayrıca bk. Zekai Mete, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2004), 132-133.

LİVÂ-İ KENGİRİ		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCER-RED
KAZA-İ TOSYA		
Cemâ'at-i Zımmiyân-ı Nefs-i Tosya	18	5
KAZA-İ KALACIK		
Mahalle-i Depedelen	32	6
Mahalle-i Kâfirköy	31	5

Menteşe Sancağı'ndaki gayrimüslimler, *MVAD* 166, 39 numaralı ve 61 numaralı tahrir defterlerine göre, Peçin, Balat ve Milas kazalarında kaydedilmiştir.⁹³ Bu kazalarda “Mahalle-i Gebrân” başlığı altında yazıldıkları için bunların Hristiyan oldukları açıktır. Mentşe Sancağı'nda toplam 41 haneden ve bunun dışında kalan 4 neferden oluşan bir gayrimüslim nüfus bulunmaktadır. Çankırı gibi Mentşe de Anadolu Eyaleti sancakları içinde yapılan sıralamada öne çıkacak nüfusu barındırmamaktadır. Gayrimüslimlerle ilgili bilgiler için aşağıdaki tabloya bakılabilir:

Tablo 14: Tahrir defterlerine göre Mentşe Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ MENTEŞE		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCER-RED
KAZA-İ PEÇİN		
Mahalle-i Gebrân-ı İnpınarı ⁹⁴	7	4
KAZA-i BALAT		
Mahalle-i Gebrân ⁹⁵	29	-
KAZA-i MİLAS		
Mahalle-i Gebrân ⁹⁶	5	-

⁹³ *TT*, nr. 39'dan Mekkîde, *TT*, nr. 61'den Çine, Mazun, Mekkî, Milas, Muğla, Pirnaz ve Tavas'da gayrimüslim olmadığı anlaşılmıştır.

⁹⁴ “Bunlar haraçların Hüdâvendigâr'a, ispençelerin sancakbeyine virirler” almaktadır. (*TT*, nr. 61: 161)

⁹⁵ “Mezkûr kâfirler haraçların Hüdâvendigâr'a, ispençelerin imaret üzere sancakbeğine virirler ve bağları öşrünü ve yerleri resminin sipahiye virirler deyu defter-i atikte mukayyedir haliya virir minval budur” (*TT*, nr. 61, 183)

⁹⁶ “Mezkûrlar haraçların Hüdâvendigâr'a, ispençelerin sancakbeğine virirler” (*TT*, nr. 61: 165)

Tahrir defterleri⁹⁷ Bolu Sancağı'nda gayrimüslimlerin yerleştiği iki merkez olduğunu göstermektedir. Karadeniz kıyısındaki liman şehirleri Ereğli ve Taraklı-Borlu'da "Gebrân" başlığı altında kayıtlı olan bu gayrimüslimlerin Hristiyan olduğu anlaşılmaktadır. Taşındıkları isimler de bunların Rum olduklarını düşündürmektedir.⁹⁸ Bolu Sancağı dâhilinde gayrimüslimler, toplam nüfus içinde ancak binde 25 oranında görünmektedir.⁹⁹ Bolu Sancağı gayrimüslimleri 69 haneden ibarettir. Bu haliyle Bolu, eyalet sancakları arasında ancak hane esaslı karşılaştırmada dikkate değer durumdadır. Hem genel gayrimüslim nüfusun karşılaştırmasında hem de Hristiyan nüfusa göre karşılaştırmada onuncu sırada yer almıştır. Gayrimüslim nüfus Bolu Sancağı'nda aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere dağılmıştır:

Tablo 15: Tahrir defterlerine göre Bolu Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ BOLU		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ EREĞLİ		
Gebrân-ı Nefs-i Ereğli ¹⁰⁰	42	-
KAZA-i TARAKLI-BORLU		
Mahalle-i Gebrân	27	15

166 Numaralı Muhasebe Defteri'ne göre, Alâiye (Alanya) Sancağı'nda, Alâiye Kazası dışında gayrimüslim kaydedilmemiştir. Alâiye'de "Cemâ'at-i Gebrân" başlığı altında kaydedilmiş olmalarından anlaşıldığı üzere buradaki gayrimüslimler Hristiyan'dır. Sancakta toplam 40 hanelik gayrimüslim nüfus kaydedilmiş olup eyalet içinde önemli bir miktarı oluşturmaktan uzaktır. Buradaki gayrimüslim nüfus hakkındaki veriler aşağıdaki tabloda görülebilir:

Tablo 16: Tahrir defterlerine göre Alâiye Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ ALÂİYE		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ ALÂİYE		
Cemâ'at-i Gebrân ¹⁰¹	40	-

97 51 Numaralı Tahrir Defteri (TT, nr. 51), 88 Numaralı Tahrir Defteri (TT, nr. 88), MVAD, nr. 438, II.

98 Örn. Yorgi, Kirbadi, Kosta, Kamaryas, Minol, Nikola, Anderya, Kirbakos vs (TT, nr. 51, 76)

99 Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Bolu Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 101.

100 TT, nr. 51'de 1 tane papaz olduğu kayıtlıdır (TT, nr. 51: 76).

101 Kale muhafazasında görevli olmaları karşılığında şehir halkının avarız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf ve müsellemler olduklarına dair ellerinde belgeleri olduğu belirtilmiştir (MVAD, nr. 438, II)..

Tahrir defterlerine göre, Karesi Sancağı'nda gayrimüslimler, sancak merkezi olan Balıkesir Kazası'nda yerleşmiş görünmektedir. Mufassal defterde bunların cizyelerinin hazine-i amire için zabt olunduğu kaydedilmiştir (*TT*, 153, 29). Tamamını Yahudilerin oluşturduğu 14 hanelik Karesi gayrimüslimleri, XVI. yüzyılın başında göçle Balıkesir'e gelmiş, yüzyılın ortalarında buradan ayrılarak Bursa'ya göç etmişlerdir. Bunun dışında sancakta gayrimüslim nüfusa rastlanmamaktadır. Kayda değer bir gayrimüslim nüfusu barındırmayan Karesi Sancağı, Anadolu Eyaleti sancakları arasında gayrimüslim nüfusa göre yapılan mukayesede önemli bir konumda değildir.

Tablo 17: Tahrir defterlerine göre Karesi Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ KARESİ		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ BALIKESRİ		
Cemâ'at-i Yahudiyân	14	-

Sultanönü Sancağı'nda *MVAD* 438, 1'e göre, XVI. yüzyılın ilk yarısında Bilecik'te gayrimüslim bulunmaktadır. Bunların sayısı 14 hane ve 1 mücerredden ibaret olup Ermeni oldukları bilinmektedir. Muhasebe defterlerine göre Bilecik Kazası'nda Sultanönü Sancağı eyalet içindeki sıralamada önemli bir yeri yoktur.

Tablo 18: Tahrir defterlerine göre Sultanönü Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ SULTANÖNÜ		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ BİLECİK		
Cemâ'at-i Ermeniyân	14	1

Biga Sancağının şehir ya da kasaba telakki edilebilecek merkezlerinde gayrimüslim kaydedilmediği, tahrir defterlerinin¹⁰² incelenmesiyle görülmüştür. Bu sebeple eyalet içerisindeki sıralamada Biga Sancağı en sonda yer almaktadır. Ancak sancak dâhilinde kır yaşamında

¹⁰² *MVAD*, nr. 166 ve 59 Numaralı Tahrir Defteri (*TT*, nr. 59)'un taranması sonucunda Biga Sancağının Balıkesir dışındaki kazalarında gayrimüslim nüfus kaydedilmediği görülmüştür.

çiftçi, ellici, ortakçı, sığırıcı ya da atik olarak kaydedilmiş gayrimüslimler vardır. Bunların sayısı da sancak nüfusu içinde yüzde 2'den fazla değildir.¹⁰³

Anadolu Eyaleti dâhilindeki gayrimüslim nüfusu Hristiyan ve Yahudi olarak ayrıştırılarak bunların nispetleri verilecek olursa, genel olarak eyalette Hristiyanların ağırlıklı olduğu görülür. Eyalette 2309 Hristiyan hanesine karşılık 356 Yahudi hanesi bulunmaktadır. Bir başka deyişle hane sayısı esas alındığında Anadolu Eyaleti'nin gayrimüslim nüfusunun yüzde 87'sini Hristiyanlar oluştururken ancak yüzde 13'nü Yahudiler oluşturmaktadır. Eyaletin mücerred olarak kayıtlı gayrimüslimleri ise 376 nefer Hristiyan, 134 nefer Yahudi'den oluşmaktadır. Dolayısıyla, mücerred sayısı dikkate alındığında eyalet gayrimüslim nüfusunun yüzde 74'ü Hristiyan, yüzde 26'sı Yahudi'dir. Bunun dışındaki nefer sayısı ise Hristiyanlar için 35 iken, Yahudiler için hiç yoktur. Dolayısıyla nefer olarak kaydedilenlere bakıldığında eyalette Hristiyanların tüm gayrimüslimler içindeki oranı yüzde 100 olarak çıkmaktadır.¹⁰⁴

Anadolu Eyaleti şehirlerinde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin nispetine gelince, nüfusun net olarak tespitini yaparak kıyas yapmak mümkün değildir. Muhasebe defterlerinden yola çıkarak eyaletin 17 sancağında bulunan 157 şehir/kasaba özelliği taşıyan yerleşim biriminin kaydedilmiş olduğunu, toplam Müslüman ve gayrimüslim birlikte olmak üzere 550.139 hane ve mücerred kaydedildiğini görmekteyiz. Ancak bu sayı kırsal kesimi de içine almaktadır. İnalçık Anadolu Eyaleti için katsayı 4 kabul edilerek hesaplandığında, 1530 tarihi için 2.2 milyonluk bir nüfus hesabı yapmış olsa da katsayının her bölge için farklı olduğundan ve nüfus hesaplamasının mahsurundan bahsetmiştir.¹⁰⁵ Bu tür kıyaslamalar için öncü olan Barkan 1953'teki makalesinde 540.963 Müslüman hanesine karşılık, 4.471 Hristiyan hane sayısı karşılaştırması yapmış, Yahudi nüfusundan hiç bahsetmemiştir. Ayrıca bu rakamlar sadece şehirlî nüfusu değil kırsal kesim de dahil tüm Anadolu Eyaleti'ni ifade etmektedir.¹⁰⁶ Cem Behar ise yine Barkan'dan yola çıkarak 517.813 Müslüman hane ve 8.511 Hristiyan hane ile nüfusu toplamda 2.632.975 olarak vermiştir.¹⁰⁷

Tablo 19: Anadolu Eyaleti dâhilindeki gayrimüslim nüfusun sancaklara ve dinî aidiyete göre dağılımı

103 Hüsnü Demircan, *Osmanlı Klasik Dönemi Biga Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 80-87.

104 Tablo 19'da, fikir vermesi bakımından, hane mücerred ve diğer verilerden faydalanılarak tahmini gayrimüslim nüfus hesaplanmıştır. Yaygın görüş olan Barkan'ın her haneyi 5 kişilik bir aile kabul ettiği ve buna bekârları ilave ettiği yöntemden hareketle, (hane+diğer)×5+mücerred formülü kullanılarak hesaplama yapılmıştır (Bk. Barkan, "Demografi Araştırmaları", 12). Fakat daha önce açıklandığı üzere, itibari sayılarla sıhhatli sonuçlar elde edilemediğinden, tahmini nüfus üzerinden yorumdan kaçınılmıştır.

105 Halil İnalçık, "Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?", ed. Halil İnalçık, Şevket Pamuk, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü), 12.

106 Barkan, "Demografi Araştırmaları", 11.

107 Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü),

	ALÂİYE	ANKARA	AYDIN	BİGA	BOLU	HAMİD	HÜDÂV.	KARAH. S.	KAREŞİ	KASTAM.	KENGİRİ	KOCA İLİ	KÜTAHYA	MENTEŞ.	SARUHAN	SULT.ÖNÜ	TEKE	
HRİSTİYAN	HANE	40	363	300	-	69	183	205	73	-	233	63	304	212	41	53	53	123
	MÜC	-	73	61	-	-	47	22	1	-	91	11	26	15	-	4	1	24
	DİĞER	-	-	5	-	-	7	-	5	-	-	-	4	8	4	-	-	2
	TAHMİNİ NÜFUS	200	1888	1586	-	345	997	1047	391	-	1256	326	1566	1115	225	269	266	649
YAHUDİ	HANE	-	28	64	-	-	-	117	15	14	-	-	-	12	-	88	-	18
	MÜC	-	5	18	-	-	-	1	15	-	-	-	-	-	-	33	-	-
	DİĞER	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	TAHMİNİ NÜFUS	-	145	338	-	-	-	586	90	70	-	-	-	60	-	473	-	90
TOPLAM	HANE	40	391	364	-	69	183	322	88	14	233	63	304	224	41	141	53	141
	MÜC.	-	78	79	-	-	47	23	16	-	91	11	26	15	-	37	1	24
	DİĞER	-	-	5	-	-	7	-	5	-	-	-	4	8	4	-	-	2
	TAHMİNİ NÜFUS	200	2033	1924	-	345	997	1633	481	70	1256	326	1566	1175	225	742	266	739
ANADOLU EYALETİ																		
HANE		MÜCERRED				DİĞER			TAHMİNİ NÜFUS									
HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ					
2309	356	376	134	35	-	12096	1914											

3. Gayrimüslimlerin Kullandıkları İsimler

XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Anadolu Eyaleti tahrir defterleri incelendiğinde, gayrimüslimlerin kendi dinî-etnik isimleri dışında Türk-İslam isimlerini de kullandıkları göze çarpmaktadır. Bu durum özellikle Hristiyanlar için geçerli gözükmektedir. Yahudiler ise isim seçimi yaparken çoğunlukla kendi dinî-kültürel öğelerine başvurmuşlardır.

Aşağıdaki tabloda, Anadolu Eyaleti merkezlerinde yaşayan gayrimüslimlerin kullandıkları isimlerin yaygın olanları Rum, Ermeni, Yahudi ve Türk-İslam kategorilerinde olmak üzere sıralanmıştır. Bunlardan milletlerin kendi kültürel-dinî isimleri hemen her yerde aynı şekilde geçtiğinden, coğrafi yerleri verilmeksizin zikredilmiş; Türk İslam isimlerinin -bölgesel faktörlerin muhtemel rolü dolayısıyla- yerleriyle birlikte verilmesinde fayda görülmüştür.

Tablo 20: Anadolu Eyaleti'nde gayrimüslimlerin kullandığı isimler

RUM	ERMENİ	YAHUDİ	TÜRK-İSLAM	
Adronikos	Arton	Berkez	Alaaddin (Hamid)	Kara (Ankara, Bolu, Hüdâvendigâr)
Anderya	Asor	Davud	Alagöz (Ankara, Aydın, Bolu, Kütahya, vd.)	Karabalı (Bolu)
Bakoy	Haçnor	Falef?	Ali (Hamid)	Karaca (Aydın, Hamid)
Bedros	Haçrik	Abraham	Arslan (Ankara, Bolu, Hamid)	Karagöz (Ankara, Bolu, Karah.S., Kütahya)
Dimitri	İvan	İlyas	(Karah.S.)	Karahacı (Ankara)
Dimitros	İvaz	İshak	Aslanbalı (Hamid)	Kemal (Hamid)
Hristodoros	Kirkor	İsmail	Aslanbeğ (Ankara)	Keşiş (Hüdâvendigâr)
İstavri	Papados	İzak	Atmaca (Ankara)	Kılıç (Ankara)
İvan	Paros	Meram	Azizbeğ (Ankara)	Kutlu (Ankara)
Kalnos	Serkis	Musa	Bahadır (Ankara, Hamid)	Kutlubeğ (Ankara, Hamid)
Kamaryas	Todor	Saklem?	Balı (hemen hepsi)	Mahmud (Hamid, Kütahya)
Karan	Vartos	Süleyman	Bararlu? (Aydın, Bolu, Hamid, Kütahya)	Marverdi? (Ankara)
Kohoros	Vartan	Şadi?	Bazarlu (Kütahya)	Melikşah (Ankara, Hüdâvendigâr)
Kommenos	Yorgi	Viral?	Bazarşah (Ankara)	Meramşah (Ankara)
Kosta		Yakub	Bekir (Ankara)	Mihaliçbeğ (Ankara)
Kostandin		Yunus	Civan (Hamid)	Mihriyar (Ankara)
Kirakos		Yusuf	Çakır (Hamid, Hüdâvendigâr)	Mirlü (Karah.S., Kütahya)
Kirbadi			Çalegöz (Hamid)	Mizanşah (Ankara)

Kirbados			Çakır (Hüdâvendigâr)	Murad (Hamid, Hüdâvendigâr)
Kirbakos			Davud	Musa
Kirvasil			Dede (Kütahya)	Nasreddin
Kiryorgi			Durmuş (Kastamonu)	Orhan (Ankara)
Manol			Dursun (Aydın, Bolu, Hamid)	Paşa (Ankara, Hamid)
Marko			Emin (Kütahya)	Paşabalı (Aydın)
Mihal			Emir (Ankara, Hüdâvendigâr, Kütahya)	Rum-ı Kebir (Bolu)
Mihail			Emirbalı (Aydın)	Salih (Kütahya)
Milivenoz			Emirbeği (Ankara, Hüdâvendigâr)	Satılmış (Ankara)
Minol			Emircihan (Ankara)	Sefer (Ankara)
Niko			Emirşah (Kütahya, Hüdâvendigâr)	Seferşah (Ankara)
Nikola			Emre (Ankara, Hüdâvendigâr)	Sefid? (Ankara)
Pandari			Gökçe (Ankara, Kütahya)	Sinan (Hamid, Hüdâvendigâr)
Padol			Gülşehri (Karah.S.)	Sipahağa? (Ankara)
Romanos			Hacebalı (Hamid)	Sultan (Ankara)
Stefanos (İstefanos)			Hacı (Kastamonu, Karah.S.)	Sultanşah (Ankara)
Todor			Hacıbaba (Kütahya)	Süleyman
Todori			Hacıbalı (Ankara)	Şehabeddin (Hamid)
Todoros			Helevirmiş? (Kütahya)	Şehriyar (Ankara)
Today			Hazarbağ (Hamid)	Şirin (Ankara, Hüdâvendigâr)
Vasil			Hızır (Kütahya, Hamid, Hüdâvendigâr)	Temürbalı (Aydın)

Vasil			Hızır (Kütahya, Hamid, Hüdâvendigâr)	Temürbalı (Aydın)
Yani			Hızırbalı (Kütahya)	Tengrivirmiş (Hüdâvendigâr, Karah.S)
Yorgi			Hızırşah (Karah.S)	Togan (Ankara)
Yoros			İbrahim (Ankara, Kütahya, Hüdâvendigâr)	Torca (Karah.S)
			İhtiyar (Ankara)	Toros (Hamid)
			İlyas (Ankara, Aydın, Bolu, Hamid)	Umur (Karah.S, Ankara)
			İncübeğ (Ankara)	Urum (Hamid)
			İsfendiyar (Ankara)	Urumbeğ (Hamid)
			İskender (Ankara, Aydın, Hamid, Hüdâvendigâr, Kastamonu)	Urumşah (Ankara)
			İsmail (Kütahya)	Yakub (Ankara)
			Kara Bedros (Kastamonu)	Yunus (Ankara)
			Kadıbeğ (Aydın)	Yusuf (Kütahya)
			Kalakılıç (Bolu)	Zekeriya (Ankara, Menteşe)
			Kara Minol (Kütahya)	Çatal Yani (Ankara)
			Kara Yakli? (Ankara)	Emir Serkiz (Ankara)
			Kara Yoros (Kastamonu)	

Tabloda görüldüğü üzere, Anadolu Eyaleti içerisinde gayrimüslim olduğu halde Türk-Müslüman ismi taşıyan ya da kendi ismini Türkçe sıfatlarla tamamlayanlar oldukça fazladır. Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde gözlenebilen bu durumun Bizans döneminde

Hristiyanlaşmış Türklere işaret ettiğini ileri süren yazarlar varsa da,¹⁰⁸ Osmanlı idaresine duyulan sempatinin kanıtı olabileceği de dile getirilmiştir.¹⁰⁹

Türk-Müslüman ismi taşıyan gayrimüslimlerin, Türk kültürünün etkisi altında kalan yaşam alanlarında, dillerinin görünüş olarak Rum kaldığı fakat ruhunun Türk karakter kazandığı görüşü ise¹¹⁰ bir başka ihtimali akla getirmektedir. Acaba gayrimüslimler, Türk halkı ile ilişkileri sırasındaki kültürel alışveriş sonucunda mı bu tür bir eğilim göstermişlerdir? Gayrimüslimler ve Müslümanlar, karşı kültürün pek çok unsurunu benimsemişlerdir. Gerçekten de, tekkelere devam eden, camilere giderek vaaz dinleyen, Müslüman evliya ziyaretlerinde bulunan Hristiyanların, çocuklarına bu egemen kültürün isimlerini vermiş olmaları yadsınacak bir durum değildir.¹¹¹ Denizli örneğinde olduğu gibi, Türklerin bölgeye gelip yerleşmesiyle buradaki yerli halkın Türkçeyi konuşmaya başlaması, hatta papazların kilisede vaazlarını Türkçe olarak vermeleri,¹¹² yine bu kültürel ilişkinin sonucu olarak isim verme uygulamalarına da yansımış olabilir.

Tahrir defterlerinde geçen gayrimüslim-Müslim ortak adları konusunda üzerinde durulacak ikinci nokta; bunları kaynaklarda ayırt etmenin, gayrimüslim olanları tespit etmenin mümkün olup olmadığıdır. Görülen o ki, tahrir defterlerinde Türk-Müslüman ismi taşıyan kişilerin gayrimüslim olduğunu iddia edebilmek için, baba adlarına ve birlikte anıldıkları diğer şahısların gayrimüslim ismi taşıyıp taşımadığına bakmak gerekmektedir. Bu yöntemin uygulanması Canik Sancağı örneğinde olduğu gibi Müslüman ve gayrimüslim nüfusun toplam olarak gösterildiği yerlerde¹¹³ zaruridir.¹¹⁴ Fakat gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfusla karışık olarak kaydedilmediği Anadolu Eyaleti için bu uğraş gereksiz olmasa bile lüks addedilebilir. Çünkü –daha önce de ifade edildiği gibi–gayrimüslimler Anadolu Eyaleti dâhilindeki livalarda, Müslümanlarla aynı mahalle ya da köyde yaşasalar bile “Cemâ’at-i zımmiyan-ı mahalle-i mezbûre”, “Cemâ’at-i keferi der mahalle-i ____” şeklinde ya da mahallenin Müslüman nüfusu verildikten hemen sonra “ı” denerek özel olarak belirtilmiştir.¹¹⁵

Bu çalışma dairesinde taranan tahrir defterlerinde rastlanılmamakla birlikte; bazı Osmanlı kaynaklarında aynı adı taşıyan gayrimüslim ve Müslümanların birbirine karışması için yazım sırasında farklı imlâya başvurulduğu bilinmektedir ki bu durumun yukarıda verilen problem için önemli bir çözüm sağlayacağı açıktır. Örneğin Fatih vakfiyesinde “Musa” ismi kaydedilirken, kişinin Müslüman olması durumunda “s” harfi için “sin” harfinin

108 Örneğin Ş. Sami gibi Türk milliyetçileri Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanların aslında Rum değil tamamen Türk olduğunu iddia etmişlerdir (Richard Clogg, “The Greek Millet in the Ottoman Empire”, *Christians and Jews in The Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society* ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis (New York: Holmes and Meier Publishers, 1982), 185) Ayrıca B. Steinherr, Bizanslılaşmış olan Türk aşiretlerine mensup kişilerin aldıkları isimlerden bahsetmektedir. Bk. Irene Beldicianu-Steinherr, “Bitinya’da Gayrimüslim Nüfus (14. yüzyılın ikinci yarısı - 15. yüzyılın ilk yarısı)”, *Osmanlı Beyliği (1300-1600)*, ed. Eliazabeth A. Zachariadou, çev. Gül Çağalı Güven (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 22.

109 Erdoğan, *Ankara’nın Bütüncül Tarihi*, 115.

110 Clogg, *The Greek Millet in the Ottoman Empire*, 185.

111 M. Mesud Koman, “Anadolu Hristiyanlarında İslam ve Türk Adları”, *Konya* 1/3 (1936), 180.

112 Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, 156.

113 Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 98.

114 Mehmet Öz bunların ayrı ayrı yazıldıklarını ifade etmiştir. Bk. Öz, *Osmanlı Siyasi Düşüncesi*, 57.

115 Ankara’nın mufassal tahrir defterlerinde birçok gayrimüslim-Müslim karma mahalle kaydı bulunmaktadır. Bk. *TT*, nr. 117:

7, 23, 25, 33, 35, 36, 40.

kullanıldığı, Yahudi olması durumunda ise “das” harfinin tercih edildiği görülmektedir.¹¹⁶ Maalesef, bu kolaylığı her kaynakta bulmak mümkün değildir.

Gayrimüslimlerin, etkisine maruz kaldıkları egemen kültürün isimlerini kullanmaları konusunda değinilmesi gereken son nokta, ihtida etmeleri durumunda hangi isimleri aldıklarıdır. Yılmaz Kurt’un Adana üzerine yaptığı çalışmanın sonuçları bu hususta yararlı olabilir: Kurt, Adana’da Türk ismi taşıyan gayrimüslimlerin ihtida ettiklerinde (İslamiyet’e geçtiklerinde) İslami isimler aldıklarını, bununla da yetinmeyip baba isimlerini “Abdullah” olarak kaydettirdiklerini belirtmektedir.¹¹⁷

Heath W. Lowry, bir adım daha ileri giderek “Abdullah” yerine “Abdülârif”, “Abdülkadir” gibi isimlerin de muhtedi (başka dinden İslamiyet’e geçmiş olan kişi) baba isimleri olarak kullanıldığını Victor Menage’ye dayanarak belirtmiştir. Ona göre, özellikle yüksek rütbeli muhtediler bu isimleri tercih etmekteydiler.¹¹⁸ Bu tespitin, kayıtlardaki gayrimüslimleri veya ihtida söz konusu olduğunda “nev-Müslim” leri (Yeni Müslüman/ muhtedi) fark etmenin bir ipucu olabileceği söylenebilir. Ancak yazarın da belirttiği gibi “Abdullah” yaygın bir Müslüman-Türk ismi olduğu için, bu ismin tespiti kesin bir yargıya varmak için yeterli değildir.¹¹⁹

Bundan başka bazı kadı sicillerinde muhtedinin, ihtida etmeden önceki ve ettikten sonraki isminin (baba ismiyle birlikte) verildiği görülmektedir¹²⁰ ki bunun gayrimüslimi teşhis etmek için çok önemli olduğu açıktır. Ne yazık ki tarihçi, tarihi bilgiyi kolaylıkla elde etmede her zaman bu denli şanslı olmayabilir.

Atıklar de Müslüman ismi taşımalarıyla burada konuya dâhil edilebilirler. Çünkü bunlar, çoğu din değiştirerek esaretten kurtulmuş azat edilmiş kölelerdir. Kaynaklarda atıkların bazılarının Müslüman ismi taşımalarına karşın cizye ödediğinin belirtilmesi bunların dinlerini hala muhafaza ettiklerinin göstergesidir. Ayrıca bazı İslami atık isimlerinin önüne “kâfir” ibaresi konulmuştur ki bunun da yine İslami isimlerine rağmen gayrimüslim olduklarının anlaşılması için konulmuş olması muhtemeldir.¹²¹

4. Gayrimüslimlerin Şehir Yerleşimi

Osmanlı şehirlerinde halkın yerleşimi, mahalleler halinde kümelenme şeklinde olmaktadır. Mahalle fiziki bir birim olmanın yanında, sosyal bir birimi ifade etmektedir. Mahalle yerleşiminde fiziki etkenlerle beraber, sosyal etkenler de büyük yer tutmaktadır.¹²²

Gayrimüslimlerin şehirdeki yerleşimleri konusunda merkezden uzakta, kenar mahallelerde yaşadıkları genellemesi yaygın olarak kabul görmüştür. Bu görüşün ortaya çıkışında

116 Mehmet Şeker, “Fatih Vakfiyesine göre 15. Yüzyıl Osmanlı Sosyal Yapısı”, *Bellekten* 57/219 (1993), 505.

117 Yılmaz Kurt, “Adana’da 1571 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları”, *Bellekten* 62/218 (1993), 181-182.

118 Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981), 119-140.

119 Kurt, *Adana’da Erkek Şahıs Adları*, 182.

120 Lowry, *Trabzon Şehrinin*, 120.

121 Yılmaz Kurt, “Sivas Sancağındaki Kişi Adları”, *OTAM* 4 (1993), 238; Demircan, *Biga Tarihi*, 98.

122 Özer Ergenç, “Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)”, *I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, 1977: Tebliğler*, ed. O. Okyar - H. İnalçık (Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 1980), 103-107.

göz önünde tutulan noktalardan biri, Türklerin Bizans topraklarında yerleşmeleri sırasında Anadolu şehirlerinin durumudur. Birçok yerde Türkler kendilerinin gelişinden evvel boşaltılmış şehirlerle karşılaşmışlardır. Bu durumda merkez veya kale civarı öncelikli yerleşim mekânı olmuştur. Ancak bundan sonra şehre gelen gayrimüslimler zaten dolu olan merkezde değil, şehrin kale dışındaki yerlerinde ikamet etmek durumunda kalmışlardır. Nüfusun yerleşim önceliği, Türkler tarafından kurulan şehirlerde de geçerlidir. Bu durumda kendilerini kurdukları şehrin çekirdeğinde oturmaları, Türkler için doğal bir sonuçtur.¹²³

Diğer taraftan, kale civarı yerleşimi için bilinçli bir tercih ve kısıtlamanın da mevcudiyetini kaynaklardan tespit etmek mümkündür. Örneğin XVI. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'yı ziyaret eden bir Fransız seyyah, şehrin surlarla çevrili büyük kalesinde Hristiyanların yaşamasına izin verilmediğinden bahsetmektedir. Gayrimüslimler, şehrin tepedeki surlu, garnizonun da bulunduğu bu kısmının ancak altında, aşağı şehirde yerleşmişlerdir. Aynı bilgiyi veren bir başka seyyaha göre ise şehrin ele geçiriliş şekli, zımmi halka tanınan hakları etkilemiştir. Zor teslim alınan ve çok kanlı bir şekilde zapt edilen Bursa'da güvenlik gerekçesiyle, zımmi halkın şehir merkezinde oturmasına izin verilmemiş ve ancak varoş bölgeler onların iskânına ayrılmıştır.¹²⁴ Görüldüğü üzere burada, şehrin ele geçiş tarzı ve güvenlik kaygısının boyutu, en azından fethin ilk aşamalarında, hâkim olan Türk-İslâm unsurun, gayrimüslimlerin merkezde yaşamasını yasak etmesini açıklayabilir.

Osmanlı şehirlerinde askeri-stratejik yapılardan olan ve aynı zamanda prestij ögesi olarak da karşımıza çıkan sur ve içkalenin, askeri sınıfın oturduğu, nüfusun en yoğun olduğu mahalleleri içine aldığı görülmektedir. Bu bölgeyi cazip kılan özelliklerinden biri, şehrin en eski ve güvenli yeri olması yanında, yerleşenleri için bazı hizmetler karşılığında örfî vergilerden muafiyetin sağlanabilmesidir. Bu avantaj sebebiyle, nüfusun burada yoğunlaşmasında Müslümanlara öncelik tanınması -yine hâkim unsur olmaları bakımından- akla yakın gelmektedir.¹²⁵ Yine de Osmanlı fethinin ardından nüfusun dağılmasını önlemek için çeşitli muafiyetler verilir ve himaye edilirken bir taraftan da gayrimüslim cemaatin sur dışına çıkarılmaları akla yakın gelmemektedir. Sur dışına çıkma veya çıkarılma, muhtemelen Türk fetihlerinden sonra gerçekleşse de bunun Osmanlı hâkimiyetinden önce olması kuvvetle muhtemeldir.¹²⁶

Buraya kadar anlatılanlar, gayrimüslimlerin kale içinde oturmadıkları durumları izah etmek içindir. Ancak her yerde bu şekilde bir yerleşim durumunun olduğunu ya da gayrimüslimlerin kesinlikle merkezde yerleşmediklerini söylemek gerçekle bağdaşmamaktadır. Teke Sancağı'nda İstanos şehri için, Evliya Çelebi'nin, "bu şehrin kalası küçük viranca bir kalacaktır. İçinde birkaç fukara Ermeniler sakindir" ifadesi bunu açıklar niteliktedir.¹²⁷ Özer Ergenç'e göre de genellikle şehirli gayrimüslimler şehrin idari merkezi olan kale içinde veya çevresinde yerleşmiştir. Burası aynı zamanda iktisadi ve sosyal canlılığın ve ayrıca güvenliğin

123 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal Ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gözlemler", *Vakıflar Dergisi* 7 (1968), 53-73.

124 Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)* (İstanbul: Eren Yayınları, 2004), 49-51.

125 Ergenç, *Ankara ve Konya*, 56.

126 Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 95.

127 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 144.

en fazla olduğu yerdir. Bu yönüyle de şehrin en pahalı yeridir. Dolayısıyla en azından refah seviyesi yüksek gayrimüslimlerin burada ikametleri gayet doğaldır.¹²⁸

Gayrimüslimlerin yerleşim alanları iştiğal ettikleri meslekler de ile bağlantılıdır. Örneğin kale muhafazası işinde çalışan gayrimüslimlerin kalede oturması kadar doğal bir şey olamaz. Ankara kalesinde XVI. yüzyıl boyunca görev yaptığını bildiğimiz zimmiler, burada yaşamaktaydılar. Verdikleri hizmet karşılığında ise örfî vergilerden muaf tutulmaktaydılar.¹²⁹

Yine kale ve civarının hem üretim hem de ticaret merkezi olması burada üretim yapan ve satanların yakın yerlerde aileleriyle birlikte yaşamalarını da mümkün kılmıştır. Çünkü Osmanlı şehirlerinde her ne kadar iskân ve ticaret bölgeleri birbirinden ayrı olsa da yapılan işin türüne göre kişilerin yakın yerlerde yerleştikleri bilinmektedir.¹³⁰ Bu nedenle gayrimüslimleri de hanların, kapıların, ticarethanelerin bulunduğu mahallelerde yerleşmiş olarak görmek, bunların zanaat ve ticaret erbabı olarak hayatlarını sürdürmelerıyla paralel bir tavır olarak karşımıza çıkar.¹³¹ Ankara'da kale civarında bulunan Kazurân, Kebkebir, Kirişciyân, Makremeciyan vd. mahalleleri buna örnek gösterilebilir.¹³² Bu durum kalede veya civarında tespit edilen mabetlerin mevcudiyetini de açıklar niteliktedir.

Mahalle yerleşimi konusunda en dikkat çekici özellik cemaatlerin bir arada yaşama temayülüdür. Dinî kimlik, özellikle yerleşim bölgeleri için en belirleyici etkidir. Nitekim Müslim ve gayrimüslimler, kendi dindaşlarıyla birlikte yaşamayı tercih etmekte ve yönetim tarafından da buna teşvik edilmektedirler.¹³³ Esas olarak, Osmanlı şehrinde Müslümanların ve dini inançlarının zedelenmemesine dikkat etmek, gayrimüslimler için en önemli kuraldır. Diğer taraftan Müslümanların dinlerini hiç kısıtlanmadan hatta açıktan açığa yapmalarını teşvik eden bir düzen vardır ki -İnalıcık'ın deyimiyle- bunu "İslâmî propaganda" bağlamında değerlendirmek yerinde olacaktır. İbadetlerini Müslümanların duyup görecekları şekilde yapmamaları, kendi dinlerince yasak olmayan ancak İslâm dininin yasak etmediği uygulamaları sorunsuzca gerçekleştirmeleri bir aradayken pek de kolay olmasa gerektir. Bu sebeptendir ki gayrimüslimler birçok yerde Müslümanlardan ayrı oturmayı tercih etmişlerdir. Özellikle yerleşim yerlerinin kuruluşunda, bir göç veya sürgün durumu da dâhil, cemaatlerin kendi mahallelerinde toplanmış oldukları görülmektedir.¹³⁴ Özer Ergenç, ayrı gayrimüslim mahallelerinin varlığını, İnalıcık'ın ifade ettiği, dini yaşamadaki rahatlık etkisi yanında, Osmanlı öncesi dönemde, otorite zayıflığının yarattığı şartların, yerleşime olan etkisine bağlamıştır.¹³⁵

128 Ergenç, XVI. yüzyılda Ankara ve Konya, 22, 55-56.

129 TT, nr. 117, 47.

130 Halil İnalıcık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", çev. İbrahim Kalın, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 319; Halil İnalıcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Coğito* 19 (1999), 131.

131 Ergenç, XVI. yüzyılda Ankara ve Konya, 17-29.

132 TT, 117, 33-42; MVAD, nr. 438-I: 339.

133 Bu ortamda, Osmanlı mahalle tipolojileri ile ilgili olarak, gayrimüslim cemaatlerin birlikteliği dolayısıyla sancaklarda meydana gelen mahalle bazlı kümelenmelerin, şehrin sosyal ve iktisadi faaliyetlerinin etkisiyle gelişen mekânsal düzenlenmesini bozduğu da ileri sürülmüştür. Nitekim etnik mahallelerin Osmanlı hâkimiyetinde zamanla belirginleşmeye başlamış olmasından yola çıkılarak, mahalle yapısının homojenleşmeye evrildiği ileri sürülmüştür. Bk. Hasan Hüseyin Güneş, *Kudüs Meğâribe Mahallesi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), 41-76.

134 İnalıcık, *Bir İslâm Şehri*, 319.

135 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları* 04/04 (01 Aralık 1984), 69-78.

Aslında bu tespit, devletin diğer birçok şehri için de yapılabilir. Ancak tahrir defterlerinden hareketle her cemaatin mutlaka kendi mahallesinde yaşadığı iddiasına, bu kaynakların asıl işlevinin mali kaynakları kayıt altına almak olduğu düşünülerek, ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Çünkü tahrirdeki asıl maksat nüfusun nerede yaşadığını kaydetmek olmadığından vergi yükümlülerini toplu halde gösteren itibari mahalleler oluşturulmuş olabilir ve bu noktada, diğer kaynaklardan, özellikle şer'iyye sicillerinden faydalanmak, gerçek durumun anlaşılması bakımından faydalı olabilir. Bu şüpheli durum sebebiyle, hemen her şehirde Müslüman mahallelerinin ardı sıra yazılmış olan Cemâ't-i Gebrân, Cemâ't-i Rumıyan, Cemâ't-i Ermenıyan, Cemâ't-i Yahudiyan gibi kayıtlar peşinen ayrı birer mahalle olarak alınmamalıdır. Diğer taraftan Mahalle-i zımmıyân, Mahalle-i Yahudiyan, Mahalle-i Ermenıyan gibi kayıtlar ise büyük bir ihtimalle, gerçek mahalleleri ifade etmektedir.¹³⁶

Gayrimüslimler içerisinde farklı özellikleri olan cemaatlerin mahalle yerleşimi hususunda genellemelere gidilmesi doğru değildir. Bursa'dan bahseden bir Alman seyyahın ifadesine göre, Bursa'da Yahudiler toplu halde kendi mahallelerinde yaşamaktadır, Hristiyanlar ise Müslüman mahallelerine dağılmış haldedir.¹³⁷ Tahrir defterlerinde toplu halde kaydedilmiş olmaları da Müslümanlardan ayrı yaşadıklarını göstermez; amaç vergi mükelleflerini kaydetmek olduğu için birlikte kaydedilmişlerdir.

SONUÇ

XVI. yüzyılın ilk yarısında gayrimüslim tebaanın Anadolu Eyaleti şehirlerindeki nüfusu ile ilgili verileri toplu olarak ortaya koymak üzere, istatistiksel bir değerlendirme yapmayı amaçlayan bu çalışmada, öncelikle temel kaynaklar durumunda olan tahrir defterleri tanıtılmıştır. Tahrirlerin devletin mali kaynaklarını tespit ve vergi yükümlülerini belirleme amacına yönelik olması, modern anlamda bir nüfus sayımı niteliği taşıması Osmanlı nüfusunu tespit için önemli bir problem durumundadır. Bununla birlikte tahrirlerin sağladığı verilerden hareketle çeşitli hesaplamalar yapılabilir veya nüfus hakkında fikir sahibi olunabilir. Nitekim bu çalışmada tahrir defterlerinin ışığında gayrimüslim nüfusun Anadolu Eyaleti'ndeki niceliksel durumu ve eyalete bağlı sancak merkezlerindeki dağılımı değerlendirilmiştir. Anadolu Eyaleti'nin 17 sancağında merkez addedilebilecek kasaba ve şehirlerde Müslümanlara nispeten oldukça az sayıda oldukları anlaşılan bir gayrimüslim nüfus bulunmaktadır. Bunların defterlerde gebran, zımmi gibi gayrimüslim olduklarını topluca anlatan ifadelerle kaydedildiği gibi, Hristiyan, Yahudi, Ermeni, Rum gibi farklı din ve kökenlere mensup olduklarını gösteren deyimlerle de ifade edildiği görülmektedir.

Gayrimüslim isimleri incelendiğinde, çoğunlukla mensup oldukları etnisite ya da dine ait isimler taşıdıkları görülmüştür. Ayrıca kendi kültürleri dışında, muhtemelen içinde yaşadıkları toplumdan etkilendiklerinden Müslüman-Türk isimlerini almış oldukları fark

¹³⁶ İslam mahallesinde toplumsal merkez cami veya mescittir. Bu sebeple cami ve mescidin müdavimi olan mahalle ahalisi cemâat olarak adlandırılmaktadır. Bk. Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri". Gayrimüslim mahallelerinde ise -şüpheci/aykırı görüşler olmasına karşın- genel kabul kilise ve sinagogun cami ve mescitle aynı fonksiyonu taşıdığıdır (muhafif yaklaşım için bk. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012). Bu sebeple, aynı kilise veya sinagoga devam eden zımmi ahali de cemâat olarak adlandırılmıştır (Emecen, *Hanedan Devlet ve Toplum*, 290).

¹³⁷ Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa*, 45-46.

edilmiştir. Hiç şüphesiz bu durum, Müslümanlar ve gayrimüslimler arası ilişkilerin birbirinden soyutlanmadığını, gündelik hayatın etkileşimlerle devam ettiğini ortaya koyan göstergelerden biri olarak değerlendirilebilir.

Anadolu Eyaleti'nde bir kısmı Roma döneminden kalma, bir kısmı da yeni fetihler ve göç ve sürgünler ile sonradan yerleşmiş olan gayrimüslim topluluklar eyaletin her sancağında görülmektedir. Ancak bunların Müslümanlara nispeti oldukça azdır. Ülkenin büyük ticaret merkezlerinde, zaten nüfusun kalabalık olduğu şehirlerde özellikle Ankara ve Bursa'da sayıları yüksek olsa da Müslüman nüfusa göre önemsiz nispettedir.

Bunların yanında gayrimüslim nüfusun şehirlerdeki yerleşimleri ve şehre dağılımları da tahrir defterlerinin incelenmesiyle ortaya çıkmıştır. Osmanlı yönetiminin gayrimüslim nüfusu şehrin belirli muhitlerinde yaşamaya zorlamadığı anlaşılmıştır. Zira tahrir kayıtlarının gösterdiği üzere, gayrimüslim nüfus Müslüman nüfus ile aynı mahallerde yaşayabilmektedir. Ayrıca sadece gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler de tespit edilmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki bundaki temel kaygı, gayrimüslimlerin bir arada yaşama istekleri olmuştur. Her iki durumun Osmanlı yönetimi tarafından onaylanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yerleşimlerin iştil edilmiş mesleklerin icra yerleriyle de ilgisi vardır. Bunu Ankara, Bursa gibi büyük ticaret şehirlerinde daha bariz şekilde görmek mümkündür. Ayrıca bazılarının kale muhafazası gibi mirî hizmetler üstlenmeleri dolayısıyla şehrin en stratejik yerlerinde yaşadıkları da anlaşılmıştır. Bu noktada mirî hizmetler dolayısıyla örfî vergilerden muaf tutuldukları, bu ayrıcalıklı durumun yeni tahrirlerle tecdid ve tasdik edildiği de görülmektedir.

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise Osmanlı yöneticileri nezdinde gayrimüslim tebaanın hukukî yeridir. Müslüman yöneticilerin yönettiği yani hâkim unsurun Müslüman olduğu bu devlette, önceki İslam devletlerinde olduğu gibi gayrimüslimler belirli şartları yerine getirdikten sonra zimmi statüsü altında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Burada bütün halkı ilgilendiren bazı hukuk kuralları ortak iken, dinî birtakım hukuk kurallarında farklılık mevcuttur. Gayrimüslimler devletin koyduğu kurallar çerçevesinde Müslüman halk ile aynı mahallede yaşama ve çalışma imkânı bulmuştur. Hâkim millet olması dolayısıyla Müslümanların dini hassasiyetlerine dikkat etmeleri gerekse de kendilerinin Müslümanlarca sistematik bir cebre maruz kaldıkları söylenemez. Devletin güvencesi altında rahat hareket ettikleri, kendilerine seyahat ve yerleşme izni konusunda çoğunlukla sıkıntı çıkarılmadığı ve bazılarının buldukları yeri terkedip ticari potansiyeli yüksek alanlara yerleşmeleri örneğinde olduğu gibi, yönetim tarafından teşvik edildikleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530. Tıpkı Basım. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530. 1. Tıpkı Basım. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1993.
- 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530. 2. Tıpkı Basım. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1994.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Tapu Tabrir (TT)*, 30; 39; 44; 45; 49; 51; 59; 61; 87; 88; 111; 117; 121; 147; 148; 165.

2. Araştırma-İnceleme Eserleri

- Armağan, A. Latif. *XVI. Yüzyılda Teke Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. İstanbul: Milliyet Gazetecilik A.Ş., 1995.
- Avşin Güneş, Gülcan. "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)* 1/2 (13 Ocak 2016), 1-30.
- Avşin Güneş, Gülcan. *16 - 17. Yüzyıllarda Anadolu Eyaleti'nde Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Durumu*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Avşin, Gülcan. *16. Asrın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti'nde Gayrimüslimler (Tahrir Defterlerine Göre)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Barkan, Ömer Lütfi - Meriçli, Enver. *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Avarız", *İslam Ansiklopedisi*. 2/13-19. Ankara: MEB Yayınları, 1940.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 10 (1951), 1-27.
- Başar, Fahmeddin. *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş -1: Anadolu'nun İdari Taksimatı*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2006.
- Behar, Cem. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.
- Beldicianu-Steinherr, Irene. "Bitinya'da Gayrimüslim Nüfus (14. Yüzyılın İkinci Yarısı - 15. Yüzyılın İlk Yarısı)". çev. Gül Çağalı Güven. *Osmanlı Beyliği (1300-1600)*. ed. Eliazabeth A. Zachariadou. 8-22. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

- Bozkurt, Gülnihal. "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3/1-4 (1988), 115-152.
- Bulduk, Üçler. *XVI. Asırda Karahisâr-ı Sâhib Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Cahen, Claude. "Zimme". *İslam Ansiklopedisi*. Ankara: MEB Yayınları, 1943.
- Clogg, Richard. "The Greek Millet in the Ottoman Empire". *Christians and Jews in The Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. ed. Benjamin Braude - Bernard Lewis. 185-207. (New York: Holmes and Meier Publishers, 1982).
- Demircan, Hüsnü. *Osmanlı Klasik Dönemi Biga Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancı. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Emecen, Feridun M. "Mufassaldan İcmale". *Osmanlı Araştırmaları* 16/16 (01 Aralık 1996), 37-44.
- Emecen, Feridun M. *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Emecen, Feridun M. *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Emecen, Feridun M. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.
- Ercan, Yavuz. "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu". *Belleten* 47/188 (1984), 119-1149.
- Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.
- Erdoğan, Emine. *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Ergenç, Özer, "Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)". *I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, 1977: Tebliğler*. ed. O. Okyar - H. İnalçık. 103-107. Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 1980.
- Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehrindeki 'Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine". *Osmanlı Araştırmaları* 04/04 (01 Aralık 1984), 69-78.
- Ergenç, Özer. *XVI. yüzyılda Ankara ve Konya*. İstanbul: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. ed. R. Dankoff - S. A. Kahraman - Y. Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

- Gökçe, Turan. *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Göyünç, Nejad. "Hane' Deyimi Hakkında". *Tarih Dergisi* 32 (1979), 331-348.
- Güneş, Ahmet. *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın Başlarından XVII. Yüzyılın Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Güneş, Hasan Hüseyin. *Kudüs Meğâribe Mahallesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- İnalçık Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İnalçık, Halil. "Eyalet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İnalçık, Halil. "İstanbul: Bir İslâm Şehri". çev. İbrahim Kalın. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 309-325.
- İnalçık, Halil. "Osmanlı Fetih Yöntemleri". *Cogito* 19 (1999), 115-135.
- İnalçık, Halil. "Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?". *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. ed. Halil İnalçık - Şevket Pamuk. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayınları, 2000.
- Kankal, Ahmet. *Türkmenin Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*. Ankara: Zafer Matbaası, 2004.
- Karaca, Behset. *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Teke Sancağı*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.
- Kenanoğlu, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâ'i*. der. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Koman, M. Mesud. "Anadolu Hristiyanlarında İslam ve Türk Adları". *Konya* 1/3 (1936), 180-183.
- Kuban, Doğan. "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gözlemler". *Vakıflar Dergisi* 7 (1968), 53-73.
- Kurt, Yılmaz. "Adana'da 1571 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları". *Belleten* 62/218 (1993), 173-200.
- Kurt, Yılmaz. "Sivas Sancağı'ndaki Kişi Adları". *OTAM* 4 (1993), 223-290.
- Lowry, Heath W. *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)*. İstanbul: Eren Yayınları, 2004.
- Lowry, Heath W. *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981.
- Mete, Zekai. *XV ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2004.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Kadısı: Tarihi Temeli ve Yargı Görevi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 30/1 (01 Aralık 1974), 117-128.

- Öz, Mehmet. “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/1 (1999), 27-33.
- Öz, Mehmet. “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”. *Vakıflar Dergisi* 22 (1991), 436-438.
- Özel, Ahmet. “Gayri Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Pitcher, Donald Edgard. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*. çev. A. Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Şeker, Mehmet. “Fatih Vakfiyesine göre 15. Yüzyıl Osmanlı Sosyal Yapısı”. *Belleten* 57/219 (1993), 495-507.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türkî*. İstanbul: Dersaadet Yayınevi, 1317.
- Taş, Kenan Ziya. *Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Bolu Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Devrinde Sinop*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Varlık, Mustafa Çetin. “Anadolu Eyaleti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Varlık, Mustafa Çetin. “XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağında Yerleşme ve Vergi Nüfusu”. *Belleten* 202 (1988), 115-167.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.